

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ
В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ**

Монографія

Київ

2023

УДК 159.96 : 37.091.212
ББК 88.5
С 74

Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
протокол № 7 від 27 лютого 2023 р.

Рецензенти:

Ковальчук З.Я. – доктор психологічних наук, професор

Комар Т.В. – доктор психологічних наук, професор

С 74 Соціально-психологічні особливості життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості : монографія / Завацька Н.Є., Побокіна Г.М., Турбан В.В., Гейко Є.В., Лукашов О.О. / За ред. Н.Є. Завацької, Г.М. Побокіної, В.В. Турбан. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. 171 с.
ISBN 978-617-7699-31-5

У монографії надано соціально-психологічну характеристику феномену життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості зі здійсненням його аналізу в структурі особистісної та соціальної зрілості і у процесі самовизначення особистості. Розкрито вектори соціальної активності та рефлексивно-особистісні детермінанти життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості.

Виокремлено процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості і його специфіку у гендерному вимірі. Визначено соціально-психологічні ресурси та бар'єри здійснення життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості.

Розроблено та доведено ефективність багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості на мотиваційно-діагностичному, корекційно-розвивальному та аналітико-моніторинговому її етапах.

Для фахівців з соціальної психології, загальної психології, вікової психології, здобувачів вищої освіти.

УДК 159.96 : 37.091.212
ББК 88.5

ISBN 978-617-7699-31-5

© Завацька Н.Є., Побокіна Г.М., Турбан В.В.,
Гейко Є.В., Лукашов О.О., 2023
© СНУ ім. В. Даля, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	7
1.1. Соціально-психологічна характеристика феномену життєвого вибору особистості	7
1.2. Вплив соціальної відповідальності особистості на здійснення життєвого вибору	20
1.3. Соціально-психологічні особливості життєвого вибору обдарованої особистості у віці ранньої дорослості	33
Висновки до розділу	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	46
2.1. Процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості	46
2.2. Вивчення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості у гендерному вимірі	69
2.3. Дослідження соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору у віці ранньої дорослості	87
Висновки до розділу	111
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	117
3.1. Змістовні та організаційні основи багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості	117
3.2. Оцінка ефективності соціально-психологічної програми та узагальнення результатів дослідження	134
Висновки до розділу	146
ВИСНОВКИ	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	153

ВСТУП

Наразі, у період інтенсивних змін, що супроводжуються суперечливістю моральних і ціннісних орієнтирів, розробка проблеми життєвого вибору є надзвичайно актуальною, а з огляду на сучасні тенденції соціальних переазавантажень та ментальні особливості суспільства, можна констатувати, що прийняття рішень життєвого вибору є найбільш значущим аспектом у форматі життєдіяльності особистості, зокрема у віці ранньої дорослості. Гнучко змінюючи спосіб детермінації процесів особистісного розвитку, за рахунок зміни інтерпретативного комплексу, життєвий вибір визначає подальший напрямок самоорганізації особистості, як складної відкритої системи. Найбільш відповідальним цей процес стає у період ранньої дорослості, адже становлення особистості переходить в цей час на новий рівень життєдіяльності, що супроводжується життєвим вибором, який безпосередньо корелює з процесом прийняття рішення, стаючи його невід'ємним компонентом.

Проте, результати наявних емпіричних досліджень не можуть у повній мірі задовольнити інтерес до вивчення даної проблематики. Так, у сучасній психології можна виділити лише окремі цільові актуальні роботи вчених стосовно проблеми життєвого вибору, а саме розкриття питання психології свідомого вибору (В. Вінс), ефективності прийняття педагогічних рішень в ситуаціях вибору (В. Чернобровкін), вплив раннього юнацького віку на подальше формування особистості через призму рішень життєвого вибору (Т. Титаренко), з'ясування соціально-психологічних особливостей самообмеження особистості у віці ранньої дорослості (Л. Українець), зокрема в умовах професійної кризи (В. Турбан) та ін. Проблема прийняття життєвого вибору вивчалася також у контексті життєтворчості особистості, побудови її життєвого шляху, часу життя і психологічного віку (О. Кронік та ін.).

Отже, незважаючи на багатогранність наукових досліджень, присвячених проблемі життєвого вибору та прийняття життєвих рішень, зокрема у віці ранньої дорослості, багато питань цієї складної теми залишилися не до кінця структурованими в єдину систему, а сама проблема вимагає більш ретельного емпіричного і теоретичного опрацювання, що надасть можливість більш глибоко трактувати процес життєвого вибору особистості, роблячи акцент на віці ранньої дорослості, як її діяльності, орієнтованій на створення умов, що забезпечують досягнення поставлених життєвих цілей, формування життєвих смислів та життєвих перспектив.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що надано соціально-психологічну характеристику феномену життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості з його аналізом в структурі особистісної та соціальної зрілості і у процесі самовизначення особистості; розкрито вектори соціальної активності та рефлексивно-особистісні детермінанти життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості; виокремлено процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості і його специфіку у гендерному вимірі; визначено соціально-психологічні ресурси та бар'єри здійснення життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості; розроблено та доведено ефективність багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості на мотиваційно-діагностичному, корекційно-розвивальному та аналітико-моніторинговому її етапах; поглиблено та уточнено: уявлення про соціально-психологічну сутність процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості за системним, системно-динамічним та генетико-моделюючим підходами до нього; набули подальшого розвитку: погляди на змістовні та процедурні соціально-психологічні особливості процесу життєвого вибору особистості, зокрема в період ранньої дорослості.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні психологічних знань про феномен життєвого вибору особистості в період ранньої

дорослості; у розширенні уявлень про роль і місце життєвого вибору особистості у детермінації її соціальної активності, особистісного становлення й розвитку в період ранньої дорослості і його вплив на перспективу життєдіяльності; визначенні концептуальних соціально-психологічних засад дослідження життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості з урахуванням гендерного аспекту, а також ресурсів і бар'єрів щодо його здійснення; визначенні й обґрунтуванні принципів, методів, прийомів та психотехнологій оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень аксіологічних феноменів; у розробці та апробації багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, побудованої на основі особистісних змін через позитивні соціально-психологічні індикатори ціннісно-сміслової сфери особистості і на засадах принципів системного, системно-динамічного та генетико-моделюючого підходів. Основні теоретико-емпіричні положення і сформульовані на їх основі висновки можуть бути використані у процесі фахової підготовки та професійної діяльності психологів, фахівців соціогуманітарного профілю з метою впровадження інноваційних заходів психологічного супроводу процесу життєвого вибору особистості, зокрема в період ранньої дорослості.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

1.1. Соціально-психологічна характеристика феномену життєвого вибору особистості

Актуальність і значимість проблеми феномену життєвого вибору особистості наразі має досить багатоскладний інтерпретативний базис. У процесі онтогенезу, освоюючи зокрема соціальний досвід, особистість перетворює його у власні цінності, установки, смисли, орієнтації тощо.

Одним із визначень життєвого вибору є саме механізм кардинальної трансформації життєвих смислів, джерело особистісних трансформацій, процес розгортання життєвих орієнтирів особистості і структурування відповідно до них власних перспектив [34].

Гнучко змінюючи спосіб детермінації процесів особистісного розвитку за рахунок зміни інтерпретативного комплексу, саме вибір визначає подальший напрямок самоорганізації особистості, як складної відкритої системи [20].

Нагадаємо, що з давніх часів вчені стверджували, що щастя людини залежить від вибору правильних пріоритетів в своєму житті, а найважливішим життєвим завданням є вибір друзів, своєї «половинки» і майбутньої професії. Отже, вчені стверджують про значущість вибору і важливість прийняття особливих рішень, які можна назвати життєвим вибором. У зв'язку з цим важливим завданням сучасності є формування не просто носія певної кількості знань, а соціально активної, високоморальної особистості, здатної до конструктивної зміни світу [20].

Особливо актуальною ця проблема є в період ранньої дорослості, коли особистість переходить на новий життєвий рівень, що безсумнівно супроводжується процесом вибору, який безпосередньо корелює через процес прийняття рішення, стаючи його невід'ємним компонентом [34].

Життєвому вибору відводиться провідна роль при вивченні характеру впливу подальших дій особистості на її наявну соціальну зрілість.

Вибір не обов'язково виступає в формі наочних і демонстративних дій. Це може бути цілком внутрішнє рішення, що зачіпає біхевіоральний аспект особистості, розраховане на майбутнє час, значуще у формуванні певного світогляду, соціальних норм тощо. Але в той же час, одними з головних функцій життєвого вибору, зробленого суб'єктом, можна вважати життєтворчу і особистісно-формувальну функції.

Саме у період ранньої дорослості особистість вже має певну ситуацію, психосоціальну структуру, структуру світогляду, моральних норм тощо. У подальшому ці чинники є одними з головних в процесі прийняття рішень в рамках життєвого вибору [34].

Однак, варто зазначити, що у роботах сучасних дослідників недостатньо уваги приділяється проблемі особливостей прийняття рішень в процесі життєвого вибору, зокрема у соціально-психологічному ракурсі, і саме в період ранньої дорослості, у порівнянні зі шкільним, раннім юнацьким і юнацьким віком, що не може не становити інтерес для подальшого ґрунтовного наукового вивчення проблеми.

Також з огляду на сучасні тенденції впливу засобів масової інформації, як на соціальне середовище так і на безпосередньо мікросоціум кожної окремої особистості, активні рушійні процеси реформування певних моральних засад тощо, можна констатувати, що прийняття рішень життєвого вибору у віці ранньої дорослості є надзвичайно значущим аспектом у форматі життєдіяльності особистості, у тому числі з урахуванням сучасних ментальних особливостей суспільства, адже результати наявних емпірич-

них досліджень не можуть наразі задовольнити у повній мірі інтерес до вивчення даної проблематики [34].

Зазначимо також, що життєві кризи через які проходить особистість, також обов'язково передбачають наявність прийняття життєво важливих рішень, хоча, в той же час, життєвий вибір може здійснюватися і незалежно впливу кризи. Взаємоінтеграція життєвих криз і життєвих виборів також недостатньо вивчена з наукової сторони проблеми [16].

Глобальний ракурс проблеми життєвого вибору надає сильний поштовх для детального вивчення більш конкретної проблеми, безпосередньо соціально-психологічних особливостей особистості у віці ранньої дорослості в рамках прийняття рішень в ситуаціях життєвого вибору.

Ситуація життєвого вибору може існувати тоді, коли має місце певна альтернативність і варіативність у процесі прийняття рішень. Подібні альтернативи можуть існувати у великій кількості, нерідко роблячи життєвий вибір більш ускладненим і багатоцільовим процесом, у порівнянні з більш ранніми періодами життєдіяльності [34].

Наразі метою вивчення проблематики життєвого вибору особистості, яка перебуває у віці ранньої дорослості, є безпосередній науковий інтерес в раціонально сформульованому визначенні: чому суб'єкт обирає одну з альтернатив в тій чи іншій ситуації і які соціально-психологічні чинники є визначальними в цьому процесі. До сих пір залишається відкритим питання про те, які суб'єктивні характеристики впливають на прийняття рішень життєвого вибору в період ранньої дорослості, як вони взаємодіють, чи є серед них домінанти, їх взаємозв'язок тощо [34].

У сучасній психології можна виділити актуальні роботи вчених з окресленої проблеми, як-то вивчення процесу становлення свідомого особистісного вибору (В. Вінс), ефективності прийняття педагогічних рішень в ситуації вибору, впливу раннього юнацького віку на подальше формування особистості через призму рішень життєвого вибору (Т. Титаренко),

з'ясування соціально-психологічних особливостей самообмеження особистості та її благополуччя у віці ранньої дорослості (О. Груб'як, Л. Українець), зокрема в умовах професійної кризи (В. Турбан). Аналіз наукової літератури показав, що наразі з проблеми життєвого вибору представлені теоретичні та практичні роботи в теорії стратегічних життєвих виборів (Г. Балл), в цілісній психологічній концепції функціональної регуляції прийняття інтелектуальних рішень та ін.

При цьому швидкий темп сучасного життя і стрімкі соціальні зміни постійно ставлять людину перед необхідністю вибирати. У психології вибір частіше досліджується з точки зору його результату, ніж з точки зору його процесу; в той час, як окремі процесуальні характеристики вибору позначені теоретично, але недостатньо вивчені емпірично [96].

Сформована у психологічній науці і практиці ситуація необхідно вимагає ретельного емпіричного дослідження виборів, що здійснюються особистістю. Тим часом необхідною умовою експериментального вивчення будь-якого психологічного феномену є його теоретичне визначення. З метою вирішення окресленого завдання була здійснена систематизація наявних у вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі уявлень про вибір.

У найбільш загальному вигляді вибір розглядається як вироблення суб'єктом рішення в ситуації порівняння різних альтернатив [96].

У соціології вивчається вибір рівня і стилю життя [15], у філософії – вибір особистістю власної сутності, життєвих перспектив і смислів [51].

У зарубіжній і вітчизняній психології вибір розглядається з позиції різних її підходів і напрямків.

В рамках психодинамічного напрямку вибір розглядається як стиль, детермінований фізіологією і онтогенезом людини. У роботах З. Фрейда [26] був відзначений зв'язок особливостей вибору з характером психосек-

суального розвитку, взаємин з батьками, захисних механізмів і здатності до сублімації [82].

Психоаналітики частіше розглядають вибір неврозу [11] і вибір об'єкта любові [14]. Цей процес є неінтелектуальною процедурою вибору між різними і однаково втілюваними можливостями. Вибір об'єкта любові має незворотний і визначальний характер, який суб'єкт здійснює у певний вирішальний момент своєї історії [12]; він пов'язаний зі змінами в особистості суб'єкта [22].

Таким чином, вибір зумовлений фізіологічною організацією і особистою історією, неінтелектуальний, незворотній, впливає на все подальше життя людини.

У своїй психологічній концепції К. Хорні розглядає вибір невротика. Цей вибір обумовлений переважним способом подолання базальної тривожності, а саме:

- 1) підпорядкованістю думці інших;
- 2) прямим твердженням будь-якої своєї, можливо нереальної, програми розвитку;
- 3) униканням проблеми вибору як такої;
- 4) отриманням любові за будь-яку «ціну»;
- 5) нав'язливою пристрастю до накопичення.

Також К. Хорні зазначає, що вибори чоловіків і їх досягнення в суспільному і професійному житті обумовлені «заздрістю до материнства».

Вибір глобальний, фізіологічний, патологічний, залежний від статі.

В індивідуальній психології А. Адлера вибір обумовлений балансом неповноцінності-переваги, рівнем соціальної адаптації, порядком народження, здатністю до кооперації.

Вибори особистості є реалізацією її життєвого стилю і рух на шляху до здійснення суспільно корисної діяльності. Спотворена соціальна адап-

тація веде до розвитку почуття неповноцінності, подолання якого пов'язане з появою комплексу переваги.

Разом із тим, лише поєднуючись зі здатністю особистості до співпраці, мотивація переваги може забезпечити успіх. Особистість обирає деякий напрям власного життя, при цьому вона з одного боку відчуває вплив своїх індивідуальних особливостей і сімейних ролей, а з іншого – має володіти деякими здібностями для досягнення успіху [4].

Вибір глобальний, пов'язаний з мотивацією успіху. Відмінності між людьми у здатності вибирати відзначаються у колективній психології К. Юнга.

Вчений наголошує на існуванні двох типових установок по відношенню до об'єкта сприйняття: інтроверсії і екстраверсії, які, опиняючись пов'язаними з переважанням одного з чотирьох когнітивних процесів, конкретизуються в восьми особистісних типах, кожен з яких має відмінні способи вибору.

1. Вибір особистості екстравертно-інтуїтивного типу відрізняється наявністю очікувальної установки споглядання.

2. Вибір особистості екстравертно-розумового типу здійснюється виходячи з об'єктивно-орієнтованої інтелектуальної формули; вірно все, що їй відповідає.

3. Вибір особистості екстравертно-почуттєвого типу здійснюється виходячи з почуттів, адаптованих вихованням до об'єктивних ситуацій і загальнозначущих цінностей.

4. Для вибору екстравертно-чутливої особистості вирішальними є ті об'єкти, які викликають найбільш сильні відчуття.

5. Вибір особистості інтровертно-інтуїтивного типу здійснюється на основі внутрішніх несвідомих образів при урахуванні моральної та естетичної сторони майбутнього вчинку; це вибір містика-мрійника або художника.

6. Вибір інтровертно-розумової особистості здійснюється на основі власних ідей.

7. У виборі інтровертно-почуттєвої особистості глибокі внутрішні почуття прориваються назовні у вигляді вчинків.

8. Вибір особистості інтровертно-чутливого типу здійснюється виходячи з того, як об'єктивне роздратування, існуюче в даний момент, відбивається суб'єктом: він буває змушений діяти у відповідності зі своїм несвідомим образом [23].

У психології самоактуалізації А. Маслоу вибір є необхідним елементом здорового розвитку особистості. У кожен момент свого життя людина перебуває у стані вибору, будучи змушеною вибирати між безпекою та розвитком. При цьому будь-який вибір може бути мудрим: з точки зору розвитку або з позиції самозахисту.

Особистість перебирає наявні потреби і вирішує, які і наскільки мають бути задоволені у першу чергу. Зупинившись на задоволенні нижчих потреб, людина залишається у безпеці; прагнучи до розвитку і самоактуалізації, особистість обирає поведінку, що веде до задоволення вищих і мета-потреб. Вибір характеризується залежністю від ієрархії потреб конкретної особистості; він постійний, мудрий.

У когнітивізмі (Дж. Келлі) вибір може бути розглянуто як результат відбору альтернативних конструктів. Особистість обмежує наявні альтернативні конструкти (гіпотези) до найбільш прийнятної для даної ситуації кількості і вирішує, які альтернативи можуть бути використані. Протягом усього життя особистість обирає конструкти (альтернативи) до тих пір, поки не знайде параметри для своїх майбутніх виборів. Таким чином, зміна конструктів неминуче веде до зміни критеріїв здійснення виборів [21].

Вибір обмежений, заданий системою використовуваних особистістю конструктів. Згідно з теоріями мотивації зарубіжної психології (Дж. Аткинсон, Г. Хекхаузен) особистість робить вибір, виходячи з пере-

важаючого мотиву. Переважання мотиву емпірично розраховується як ваговий коефіцієнт для привабливості вирішення задачі. Це результуюча валентність – твір користі (цінності) події і очікування (ймовірності виникнення) значущої події: успіху або невдачі. У валентності можна виділити силу мотиву досягнення успіху або уникнення невдачі і привабливість досягнення успіху або уникнення невдачі при вирішенні даного завдання. Очікування розкладається на оцінку власної здатності і усвідомлювану складність завдання [28]. Таким чином, вибір ситуативний, залежить від домінуючої мотивації і самооцінки.

У сценарній теорії Е. Берна вибір може здійснюватися на основі сценарію, часто несвідомо переданого батьками своїм дітям у вигляді деяких жорстко закріплених зразків поведінки. Сценарій формується у дитинстві (до 5-6 років) і пов'язаний з усіма компонентами особистості батьків. Мотивуючий вплив при побудові життєвого плану виходить від Дитини батька протилежної статі. Дорослий стан батька тієї ж статі надає людині зразки, програму поведінки. Батьківські стани двох батьків наділяють її правилами та приписами поведінки, які складають її антисценарій.

Важливим є бажання батьків передати і можливість дитини прийняти сценарій. Так, сценарна поведінка забезпечує людину можливістю здійснювати вибори за наданою батьками моделлю, однак активна особистісна позиція вибору робить можливим подолання сценарію і управління своїм життям [20].

Тісно пов'язаною зі сценарною теорією є проблема можливості управління своєю долею і здійснення незалежних вчинків. Вона розглядається багатьма вченими з точки зору свободи вибору, свободи волі, можливості змінитися на краще. Вирішенням цього питання є як визнання свободи людини, так і проголошення необхідного характеру життя [34; 96].

Несвобода вибору є результатом помилкового самоототожнення: людина не може обрати, яким її «Я» бути, також як вона не може обрати,

яким «Я» вона хотіла би бути: обирає ситуація [17]. Здоровий розвиток особистості є нескінченний ланцюжок ситуацій вільного вибору, в якій людина перебуває в кожен момент свого життя.

Суспільство має надати людині можливість такого вибору [5], але тільки сама людина може зробити цей вибір: тільки визнання наявності суб'єктивного вибору робить людей вільними [23]. Вільними не тільки від, але і для – вільними стати незалежними; вільними бути багатьма, а не володіти багатьма [66], вільними, щоб бачити самих себе [69], щоб знайти сенс свого життя, чітко уявляти і досягати мети [60].

Важливим моментом виявляється пробудження людини: перехід від «повинен» до «я повинен», до набуття істинної самостійності [69], до розуміння сенсу життя [26].

Доля кожної людини визначається, в першу чергу, нею самою, її вмінням мислити і розумно ставитися до всього того, що відбувається в навколишньому світі. Людина сама планує власне життя [20].

Таким чином, вибір вільний, осмислений і усвідомлений, обумовлює самостійність, відповідальність, розвиток особистості. Труднощі на шляху самопізнання і саморозвитку змушують людину робити вибори задані ззовні (наприклад, сценарні).

В рамках культурно-історичного підходу Л. Виготського виділені реакція вибору і вольовий вибір. Перший – це прояв функцій організму, боротьба за загальне рухове поле, живий процес виникнення, встановлення, замикання реакцій, які є наслідком в деякому русі. Тут немає справжнього вольового вибору. Накопичення особистісного досвіду і виникнення мотивів лежить в основі можливості вибирати по волі. При вольовому виборі роль особистості максимальна: вона активно дозволяє боротьбу мотивів за здійснення тієї чи іншої діяльності. Основними характеристиками вольового вибору є його велика складність і більш раннє здійснення (ще до дії), у порівнянні з реакцією вибору [53].

Істинний вибір характеризується присутністю волі, складністю, дієвістю, вмотивованістю, залежністю від досвіду особистості.

У діяльнісній теорії вибір визначається як складно організована діяльність, що має свою мотивацію і операціональну структуру, що володіє внутрішньою динамікою, чутлива до особливостей об'єкта і регульована з боку суб'єкта [14].

На основі наявності альтернатив вибору і критеріїв для їх порівняння різняться простий, смисловий і особистісний вибори.

У межах діялісної парадигми вибір наділяється альтернативністю, вмотивованістю, наявністю динамічної, розгорнутої і складної структури.

В особистісно-діялісному підході вважається, що наявність декількох конкуруючих видів діяльності вимагає від особистості здійснення ціннісного вибору.

Отже, ціннісний вибір заснований на активній і діялісній позиції особистості, характеризується наявністю у неї здатності до рефлексії ціннісно-смислових утворень і їх гнучкої корекції.

Вибір протікає у формі рішення і втілення його в життя на основі усвідомлення і співвіднесення суб'єктом свого «хочу», «можу», «маю» і тих вимог, які пред'являє людині соціальне середовище.

Досвід недосягнення цілей призводить до усвідомлення людиною суперечностей між сутнісними силами. Вирішення цих протиріч здійснюється шляхом трансформації – при збігу смислів – групових або суспільних потреб, можливостей, вимог в особистісні утворення даного суб'єкта; це є змістом психологічного механізму самовизначення особистості [30].

Таким чином, вибір особистісний, свідомий і самосвідомий, цільовий, смисловий, обумовлений особливостями конкретного соціального середовища, що забезпечує самовизначення людини, вимагає врахування засобів, способів, часу досягнення мети.

Реалізуючи підхід, який би розглядав вибір в контексті можливостей, визначають вибір як набір можливостей, як динамічний процес переваги однієї з наявних можливостей, як результат виборчої діяльності – можливість, оформлену у рішення максимально відповідне досягненню мети. Вибір здійснюється виходячи з відомих, потенційно пізнаваних людиною можливостей.

Життєвий вибір, що відрізняється тимчасовою масштабністю, актуалізується в точках переходу суб'єкта в якісно новий стан і є переломним моментом на його життєвому шляху, підрозділяється на:

- екзистенціальний;
- моральний;
- соціальний вибори [18].

Тут вибір обмежений досвідом пізнання, динамічний і одночасно є статичним, оптимальним.

Регулятивний підхід до аналізу психічних явищ постулює специфічність вибору на кожному з рівнів регуляції життєдіяльності та пропонує розрізняти за змістом такі вибори.

1. Вибір, як регуляція нервових сигналів – індивід в залежності від побудови власних органів робить ті чи інші рухи і дії.

2. Вибір, як виконання обумовленого сприйняттям руху; характеризується відсутністю наміру, перебору альтернатив і підконтрольності цілісному суб'єкту.

3. Вибір варіантів дії на основі мовно-мисленнєвої регуляції. Особистість, виходячи з власних мотивів і цілей, обирає довільно, свідомо, навмисно. Вона управляє вибором за допомогою слів і думок, однак обмежена наявними ступенями свободи.

4. Вибір на рівні волі, відрізняється необхідністю вибору альтернативи серед різних варіантів програм, які стосуються одного і того ж рівня психічно відображеної ієрархії цінностей. Особистість здійснює вибір дія-

льності, що вимагає від неї включення сили волі і значних вольових зусиль [47].

Таким чином, вольовий вибір відрізняється довільністю, навмисністю, свідомістю, усвідомленістю, підпорядкованістю суб'єкту.

При вирішенні сенсорних і розумових завдань особистість діє у внутрішньому плані з чуттєвими і розумовими образами, оцінює ймовірність надання правильної відповіді/досягнення результату, прагне обрати найбільш оптимальний спосіб рішення. Здійсненню більшої кількості вдалих виборів сприяє тренування. Успіх, таким чином, залежить і від якостей особистості, і від індивідуальних властивостей [82; 83 та ін.].

У дослідженнях особливостей вибору в ситуаціях ризику було виявлено вплив змісту завдання (фреймінг-ефект) на прийняття ризикованого рішення. Цей культурно-універсальний механізм частіше спостерігається в жіночій вибірці, ніж чоловічий [100].

Основні особливості вибору тут – оптимальність, правильність, залежність від змісту завдання, статевих та особистісних особливостей, рівня тренуваності того, хто вибирає.

Зауважимо, що виявлений дослідницький інтерес до проблеми вибору вимагає огляду методичних прийомів його вивчення.

В цьому аспекті можуть бути запропоновані такі способи вивчення вибору [34; 96].

1. Експериментальний – задається деяка експериментальна ситуація: за активністю людини і за способом її розв'язання робляться висновки про поведінку в ситуації вибору.

2. Природний – вибір вивчається виходячи з особливостей соціальної ситуації розвитку: досліджуються способи мислення і поведінки конкретної соціально-вікової групи: наприклад, школярі, студенти, випускники університету, молоді фахівці.

3. Вивчення вибору через дослідження відповідей, що задаються інструкцією в тестовій формі.

4. Дослідження життєвого вибору особистості в умовах зміни цінностей і сенсу життя в результаті різних життєвих подій, таких як хвороба, любов, шлюб, народження дитини.

Таким чином, вибір це і процес, і результат цього процесу.

В рамках різних психологічних напрямків і підходів вибір визначається і вивчається за критеріями сфер особистості (особистісний, мотивований, ціннісно-смисловий, неінтелектуальний, вільний, навмисний, цільової, обмежений досвідом пізнання і організацією цього досвіду); участі свідомості (свідомий, самосвідомий), рівня психічної регуляції поведінки і діяльності людини (вольовий, довільний); індивідуальних особливостей людини (фізіологічний, онтогенетичний, патологічний); ефективності вибору (оптимальний), наявності альтернатив вибору (альтернативний, виборчий), структури (динамічність, розгорнутість і складність структури), оборотності (зокрема, незворотний) і масштабу (наприклад, глобальний). Вибір є в різному ступені усвідомлений процес вироблення особистістю рішення на основі порівняння в конкретній ситуації різних альтернатив. Завершеність вибору оцінюється, головним чином, за наявністю результату, а не за часовими рамками і не за стадіальністю. Динаміка вибору розглядається в контексті впевненості суб'єкта у своєму виборі, появи сумнівів у перевазі тієї чи іншої альтернативи [96].

Таким чином, наразі можна констатувати, що висока соціальна значимість і недостатня розробленість даної проблеми зумовлюють необхідність проведення подальших досліджень проблематики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, зокрема розкриття його специфіки в структурі соціальної зрілості та самовизначення, зважаючи на вектори соціальної активності життєвого вибору та його рефлексивно-особистісної детермінації.

Результат дослідження даної проблеми надасть можливість надалі більш детально та глибинно трактувати процес прийняття рішень в ситуаціях життєвого вибору, роблячи акцент на особистості, яка перебуває у віці

ранньої дорослості, як її діяльності, орієнтованій на створенні умов, що забезпечують досягнення поставлених життєвих цілей, формування життєвих смислів тощо.

1.2. Вплив соціальної відповідальності особистості на здійснення життєвого вибору

Встановлено, що життєвому вибору відводиться провідна роль при вивченні характеру впливу подальших дій особистості на її соціальну зрілість та процес самовизначення.

Феномен соціальної зрілості – складне і неоднозначне явище. Аналіз наукової літератури показав, що у дослідженні феномену соціальної зрілості можна виділити різні аспекти: акмеологічний, процесуально-стадіальний, ресурсно-ситуативний, видовий, особистісно-інструментальний, методичний.

У межах акмеологічного аспекту зрілість розглядається як життєвий етап зі сформованими знаннями, вміннями, навичками, відповідно до прийнятих в суспільстві вікових норм [23].

З позиції процесуально-стадіального аспекту зрілість позначається як найбільш тривалий період онтогенезу, який настає з початком юності і характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей особистості [99].

В рамках ресурсно-ситуативного аспекту зрілість розуміється як ресурс особистості, що знаходиться в латентному стані до певного моменту, визначених умов і ситуацій, який закладений в особистості і який вона прагне виразити [91].

Видовий аспект представлений різноманіттям різних форм і видів зрілості.

Існування великої кількості проявів зрілості вказує на те, що зрілість – це сформований комплекс розвитку тієї чи іншої системи організму людини або особистості в цілому [72].

Особистісно-інструментальний аспект відображає той факт, що зрілість – це складне за структурою і змістом багатокomпонентне явище. Даний аспект дозволив дослідникам виокремити список цінностей, здібностей, індивідуально-особистісних особливостей, що характеризують особистісну зрілість [17].

У межах методичного аспекту проаналізовано роботи, в яких експериментально вивчався феномен зрілості, і виявлено, що експериментальні дослідження даного феномену були спрямовані на вивчення особистісної та соціальної зрілості в період дорослості, де переважно вивчалася система цінностей [57; 116; 117].

Зміст складених у кожному з аспектів уявлень про особистісну зрілість дозволив визначити її структуру та її компоненти, узагальнити умови актуалізації особистісної зрілості, обговорити її критерії.

Багатокomпонентна структура особистісної зрілості вибудовується, головним чином, з розуміння особистісної зрілості у процесуально-стадіальному і особистісно-інструментальному аспектах, в яких розглядається індивідуальний розвиток особистості, яка прагне до зрілості [18].

Зрілість особистості або особистісна зрілість – це сформована на даний момент система цінностей і мотивів, певний рівень розвитку емоційно-вольової і поведінкової сфер, розвинена самосвідомість суб'єкта життєдіяльності, що виявляється у вираженості оцінок, відносин, суджень особистості до різних сторін дійсності [24].

У наукових літературних джерелах знайдено різні формулювання визначення феномена особистісної зрілості. Існуючі дефініції змістовно відрізняються одна від одної. Особистісна зрілість характеризує особистість, яка одночасно пов'язана з навколишньою дійсністю і відносно незалежна,

реалізує власні мотиви і потреби, керуючись особистісними або соціальними цінностями [21; 66].

Особистісна зрілість – це певний рівень розвитку особистості, яка характеризується суб'єктністю, визначеними характерологічними особливостями (емоційні та вольові якості) і специфічними особистісними цінностями [18].

Констатовано, що існує дослідницька тенденція ототожнювати особистісну і соціальну зрілість, проте соціальна і особистісна зрілість володіють диференційованими ознаками, такими як час настання зрілості, наявність прав, якими володіє особистість, змістом складових зрілості. Так, феномен соціальної зрілості пов'язують з настанням певного віку для особистості і з певними досягненнями, відповідними цьому віковому періоду (завершення освіти, самовизначення – вступ до вищого навчального закладу), сформованість установок, знань, умінь і навичок, етичних якостей, що дозволяють виконувати соціальні ролі члена суспільства [27].

Отже, настання соціальної зрілості припадає на стадію юнацького віку, коли від особистості очікують вчинення усвідомлених, обдуманих і корисних вчинків. Також соціальну зрілість визначають як етап або результат соціалізації, етап розвитку особистості, який характеризується наявністю у особистості матеріальної незалежності, певного соціального становища, готовності до шлюбу і наявності дітей, наявність цивільних прав і виконання обов'язків (сформованість переконань і ідеалів особистості, життєві плани – перспективи) [24].

Зміст соціальної зрілості становлять гуманістичні, альтруїстичні, соціальні (громадські) та естетичні цінності, прагнення до саморозкриття, професійної самореалізації.

Основна спрямованість, яка визначає соціальну зрілість – спрямованість на інших, на взаємодію з ними і на спільну діяльність.

Соціально зріла особистість має високу саморегуляцію і тверду волю, високу адаптованість до соціального середовища і самоорганізова-

ність, соціальну компетентність, усвідомлює межу своїх можливостей, свій борг перед суспільством. Вона характеризується такими інтегративними особистісними якостями, як суб'єктність, відповідальність, самостійність, самодостатність, професійна і соціальна активність, цілеспрямованість [16].

Отже, структура соціальної зрілості представлена взаємопов'язаними компонентами – ціннісно-мотиваційним, емоційно-вольовим, операційним і рефлексивним [40].

Умовами актуалізації соціальної зрілості є прояв особистістю організаторських здібностей, лідерських якостей; ситуацій, в яких потрібна здібність до розуміння інших людей, передбачення (прогнозування) різних соціальних ситуацій (виробництво, створення сім'ї тощо).

Таким чином, критеріями становлення соціальної зрілості є критерії соціальної значущості для суспільства. Настання зрілості як особистості, соціального індивіда в часі не збігається і подібна гетерохронність зрілості зберігається у всіх формаціях [9].

Ця нерівномірність вказує на те, що настання особистісної та соціальної зрілості не відбувається одночасно; у міру зростання і розвитку особистість стає зрілою, освоюючи необхідні знання, вміння, навички, притаманні тій чи іншій стадії розвитку. Про настання і визначення тієї чи іншої зрілості дослідники судять за різними критеріями. Зміст особистісної зрілості включає в себе специфічні цінності і мотиви, особливості самосвідомості, емоційно-вольової та поведінкової сфер [29; 31; 94].

Структура особистісної зрілості представлена такими ж компонентами, що і соціальна зрілість. Незважаючи на схожість компонентів в структурі соціальної та особистісної зрілості, вони мають різну змістовну наповненість. В ієрархії цінностей особистісної зрілості на перше місце виходять особистісні цінності (автономія, розвиток, самовизначення), які формують мотиви особистісної зрілості, що проявляються у прагненні самовдосконалюватися і самореалізовуватися [21].

У особистісній зрілості особистісні цінності пов'язані з альтруїстичними цінностями (міжперсональні відносини, служіння людям), що вказує на орієнтованість не тільки на себе, а й на інших. Рефлексивний компонент особистісної зрілості виражається у розвиненій самосвідомості соціального індивіда і помірній рефлексії [83].

Це свідчить про те, що зріла особистість знає про свої можливості і використовує їх, цінує свої переваги і приймає свої недоліки, здійснює усвідомлений оптимальний вибір.

Емоційно-вольовий компонент особистісної зрілості включає в себе емоційний інтелект, самоконтроль емоцій і поведінки, емоційну стійкість.

Операціональний компонент особистісної зрілості виявляються у внутрішній саморегуляції, здатності не залежати від оцінок і суджень оточуючих; високій соціальній адаптованості і довільності поведінки [26; 65; 93; 122].

Таким чином, феномен особистісної зрілості – складне багатокompонентне явище. Компоненти розвиваються і можуть досягати в своєму розвитку різних рівнів сформованості.

Отже, можна говорити про можливу типологію особистісної зрілості, про те, що особистість може бути особистісно зрілою, здійснюючи особистісно значущі вибори, і проявляти інфантильність (незрілість), здійснюючи інші.

Існуючі дослідження обмежуються визначенням одного або декількох розвинених компонентів, звідси і виділення окремих видів зрілості – емоційна зрілість, інтелектуальна зрілість, професійна зрілість та ін., що звужує коло вивчення інших компонентів, які складають особистісну зрілість [17].

Наразі можна сформулювати основну проблему у дослідженні особистісної зрілості в контексті життєвого вибору особистості – проблему вимірювання особистісної зрілості, її експериментального вивчення та емпіричного пізнання.

У літературних джерелах специфіка цінностей, мотивів, характерологічних особливостей зрілої особистості та її життєвий вибір переважно декларуються і розглядаються в якості критеріїв особистісної зрілості [27].

Автори різних наукових напрямків наводять цілі списки ознак і характеристик, що визначають сутність феномену особистісної зрілості, доповнюючи і повторюючи один одного. Має місце тенденція констатації і виділення ознак, якими має володіти зріла особистість. На основі отриманих результатів автори поповнюють існуючі класифікації зрілості тими чи іншими видами і типами зрілості, властивими їй особливостями [70; 92; 116; 117]. Однак перерахування ознак і характеристик зрілої особистості не дає повного уявлення про особистісну зрілість під час життєвого вибору.

Питання про ступінь вираженості ознак, про те, наскільки і коли вони мають виявлятися в особистості у період ранньої дорослості є визначальним для розуміння феномену особистісної зрілості в контексті здійснення життєвого вибору [27].

Традиційно зрілість вивчалася на етапі закінчення навчання, коли особистість самовизначається по відношенню до свого майбутнього, своєї професії.

У проведених дослідженнях переважно брали участь студенти-випускники різних галузей. Основними вимогами, що пред'являються до особистості в цей переломний (перехідний) період, були відповідальність, самостійність в ухваленні рішення, саморозвиток і самореалізація, які обумовлювали особистісну зрілість студентів [22; 32; 45; 50; 79; 90]. Таким чином, початкові дослідження феномену особистісної зрілості в контексті здійснення життєвого вибору базувалися на вивченні вибору професії, майбутньої кар'єри, де актуалізувалися ознаки особистісної зрілості [18].

Отже, особистісна зрілість найбільшою мірою проявляється у життєвих виборах і відповідальності за прийняті рішення, у відносинах з іншими і самостваленні, специфічній ієрархії цінностей [102; 107; 121].

Таким чином, критеріями особистісної зрілості виступають цінності, інтегративні особистісні якості та ситуації (наприклад, фрустрації, кризи, стресові ситуації), в яких особистість певним чином поводить себе, взаємодіє з іншими.

Життєвий вибір є ключовим вибором для особистості, що визначає її долю, подальший розвиток життєвого шляху.

Вибори особистості змістовно різняться і залежать від суб'єкта, який наділяє кожен вибір специфічними характеристиками, при цьому об'єкт вибору може бути схожим: вибір кар'єри, вибір мотивів, вибір ідеалів, вибір способу життя, вибір життєвих перспектив (плани на майбутнє), вибір значущого іншого.

Будь-який життєвий вибір опосередковується життєвими (особистісними) цінностями, принципами і переконаннями особистості, які впливають на нього.

Незважаючи на різноманітність життєвих виборів, можна визначити універсальні, наскрізні характеристики, властиві кожному вибору: усвідомленість або неусвідомленість, самостійність або несамостійність, відповідальність, суб'єктність, перспективність, відповідність можливостям особистості.

Однак вибір характеризується і диференційованими ознаками, оскільки об'єкт вибору різний. Життєвий вибір може бути спрямований на себе – це вибір мотивів, ідеалів, способу життя, вдосконалення себе; на інших – вибір значущого іншого (хто це, чоловік і жінка, найближче соціальне оточення – до яких людей належить); на діяльність – вибір кар'єри.

Вивчаючи вибори, вчені звертають увагу на те, що на нього впливає система цінностей особистості, яка лежить в основі вибору [14; 30; 44; 71].

Таким чином, значимим є те, що визначає вибір, які характеристики особистості впливають на нього, а не те, який сам вибір, які його визначальні характеристики. Особливості життєвого вибору залежать від структу-

ри особистісної зрілості, що дозволяє припустити наявність певної типології особистісної зрілості і незрілості.

Отже, особистісна і соціальна зрілість – явища взаємопов'язані, володіють як схожими, так і різними ознаками. Це проявляється в тому, що соціальна зрілість фіксована саме на віці ранньої дорослості, пов'язана соціальними досягненнями і сфера її спрямованості визначається гуманістичними і альтруїстичними цінностями [27].

Особистісна зрілість спрямована на себе, на саморозвиток і саморефлексію, її зміст складають особистісні і альтруїстичні цінності. Ці феномени мають чітку структуру, що включає взаємопов'язані певним чином компоненти.

Компоненти особистісної та соціальної зрілості ідентичні за своєю назвою, але відмінні за змістом. Різна вираженість компонентів в структурі зрілості дозволяє виділити типології особистісної зрілості у контексті життєвого вибору особистості.

Виділення окремих видів зрілості (емоційна, інтелектуальна зрілість та ін.) тільки доводить, що не має ідеалу особистісної зрілості, не може бути зрілої особистості за всіма компонентами одночасно [16].

Отже, в якості соціально-психологічних підстав, що виділяються дослідниками для встановлення структури особистісної зрілості, можна виділити такі:

1) часто використовувані у літературі змістовно подібні сфери особистості (ціннісно-мотиваційна, емоційно-вольова), індивідуально-особистісні особливості, які є центральними для діагностики зрілості та здійснення життєвого вибору;

2) співвіднесення окремих проявів сфер особистості з висунутими дослідниками умовами прояву зрілості;

3) структурний підхід до розгляду особистісних сфер у зв'язку з особистісною зрілістю та здійснюваними нею життєвими виборами.

З'ясовано, що феномен життєвого вибору напряму пов'язаний із самовизначенням особистості в період ранньої дорослості [108; 110; 117].

Встановлено, що життєвому вибору відводиться значна роль при вивченні процесу самовизначення особистості в період ранньої дорослості.

Незважаючи на те, що самовизначенню особистості присвячено досить багато теоретичних і експериментальних робіт, дана проблема продовжує привертати увагу багатьох дослідників саме у контексті здійснення життєвого вибору. Це не випадково, оскільки в сучасних соціокультурних умовах проблема самовизначення, особливо життєвого самовизначення особистості в період ранньої дорослості, постає дуже гостро [15].

Зазначимо, що у класичній психології поняття «самовизначення» використовується досить часто. Аналіз наукової літератури показав, що можна виділити кілька підходів до дослідження проблеми самовизначення особистості в період ранньої дорослості в контексті проблеми її життєвого вибору: філософський, соціологічний, професіологічний і соціально-психологічний.

Філософський, як найбільш загальний підхід до проблеми, представлений в роботах [111; 119; 120 та ін.]. Самовизначення розглядається вченими переважно у зв'язку з пошуком особистістю сенсу життя і усвідомленням нею своїх можливостей щодо здійснення життєвого вибору. В рамках філософського підходу вирішуються питання про сутність людини, сутність процесу її самовизначення.

Представники філософського підходу пов'язують самовизначення з сенсом життя; дають цьому поняттю загальне визначення: розуміння людиною себе, своїх можливостей у зв'язку з умовами життя, вимогами суспільства, розуміння свого місця в суспільстві і свого призначення у ньому.

Саме з сенсом життя особистості вчений пов'язує такі поняття, як «розвиток», «самовизначення», «цілеспрямованість», «самореалізація».

Автори розглядають покоління в цілому як його входження в соціальні структури і сфери життя. В рамках соціологічного підходу вирішу-

ються питання про шляхи та способи самовизначення в конкретних соціальних умовах. Наприклад, пов'язують самовизначення, насамперед, з самостійним вибором професії і життєвого шляху й самодетермінацією особистості, в якій ключову позицію займає детермінація майбутнім – життєвими цілями, планами і орієнтаціями [61].

Вступ у трудове, суспільно-політичне, сімейне життя, на думку автора, складається з послідовних етапів, які переходять один в інший після того, як вирішується одне з завдань життєвого самовизначення і настає наступне. Центральним моментом життєвого самовизначення вважається соціальне самовизначення, яке виступає в двох моментах: вибір місця проживання і вибір соціального прошарку [28].

З соціальним самовизначенням тісно пов'язане професійне, а вступ до шлюбу і створення сім'ї вчений виокремлює у самостійний аспект життєвого вибору.

Як бачимо, багато представників філософського і соціологічного підходів ігнорують факт входження людини в мікросередовище і інші види діяльності, крім професійної або трудової. Тому не випадково вважається, що життєве самовизначення починається тільки з 18 років і завершується до 28 років [48].

Отже, представники соціологічного підходу характеризують процес самовизначення щодо покоління в цілому, як його вступ у життя. Вивчення цього процесу вони пов'язують з аналізом і урахуванням таких життєвих виборів, як вибір місця проживання, продовження освіти, вибір професії, які покладені в основу проведених соціологами досліджень. Такий підхід зводить самовизначення до визначення людиною свого місця в соціальній структурі, обмежує часові рамки самовизначення тільки юнацьким віком [21].

Наступний підхід до розгляду проблеми самовизначення в контексті життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості – професіографічний. Це найбільш розроблений аспект самовизначення, про що свідчить

величезна кількість робіт філософів, соціологів, психологів і педагогів. Слід зазначити, що більшість з цих авторів досліджують вікові особливості формування професійного вибору.

Професійний розвиток вони розглядають як стадії, розгорнуті в часі. Ряд досліджень спрямований на вивчення факторів і умов вибору професії [13; 61; 119; 120 та ін.]. Вони, як правило, обмежуються розглядом підготовки випускників школи до вибору професії. У меншій мірі в літературі представлені роботи, спрямовані на виявлення особистісних, характерологічних особливостей.

Наразі саме цей аспект в дослідженнях, присвячених професійному самовизначенню в контексті життєвого вибору, став пріоритетним. Це пояснюється, насамперед, тим, що сучасне суспільство висуває високі вимоги до особистісних та професійних якостей фахівця [51]. Що стосується визначення самого поняття, то це вимагає додаткового осмислення його сутності

Традиційне визначення поняття професійне самовизначення» пов'язане із «самостійним вибором професії, здійсненим в результаті аналізу своїх внутрішніх ресурсів, в тому числі своїх здібностей, і співвіднесення їх з вимогами професії [13].

У психології концепція самовизначення отримала подальший розвиток. Так, розглядається самовизначення у зв'язку зі своєю стратометричною концепцією колективу. Він вивчає так зване самовизначення особистості в групі, під яким має на увазі усвідомлення особистістю свободи діяти відповідно до ціннісних орієнтацій групи і у відносній незалежності від впливу групового тиску [88].

Більшість авторів вирішують проблему самовизначення особистості у віковому аспекті [25 та ін.]. Так, звертаються до проблеми самовизначення, характеризуючи соціальну ситуацію розвитку підлітків та старших школярів. Під самовизначенням вона розуміє вибір відомого життєвого шляху, пошук певного місця у суспільному виробничому процесі, остаточ-

не включення себе у життя соціального цілого на основі визначення свого покликання і вибору своєї основної справи [25].

Виходячи з того, що процеси особистісного і життєвого самовизначення здійснюються протягом усього життя людини, головним новоутворенням юності слід вважати, на їх думку, саме готовність (здатність) до особистісного і життєвого самовизначення.

Деякі автори пов'язують самовизначення з ціннісно-смисловою сферою особистості. У зв'язку з цим вивчення проблеми самовизначення передбачає необхідність розгляду майбутнього, причому саме смислового майбутнього.

Під самовизначенням він розуміє змістовне конструювання людиною свого життєвого поля, що включає в себе сукупність індивідуальних життєвих смислів і простір реальної дії.

Визначення себе як особистості має ціннісно-смислову основу, тому успішне самовизначення характеризується наявністю досить широкого спектра особистісно значущих позитивних цінностей. Самовизначення представляється як цілісний процес мотивів цілеутворення. Через мотиви і цілі діяльності проявляється система особистісних смислів індивіда, яка складає основу особистості [51].

На підставі залежності самовизначення від провідної діяльності передбачається наявність різних його типів на різних етапах онтогенезу [21].

Наголошується, що саме у період ранньої дорослості у особистості формується певна впорядкована система типів самовизначення, яка реалізується в її життєвому виборі, особистісному самовизначенні. Особливості вибору при самовизначенні пов'язані з особливостями побудови і функціонування ціннісної свідомості [51].

Дослідниками зроблена спроба побудови загально-поведінкового підходу до проблеми самовизначення, зокрема в контексті життєвого вибору особистості [29]. Мета їх дослідження полягала у вивченні самовизначення

як стрижневого процесу соціального дозрівання через усвідомлення і співвіднесення індивідом своїх можливостей і соціальної необхідності, оволодіння значущими сферами життєдіяльності, які зумовлюють його самореалізацію як особистості. Пов'язуючи самовизначення з соціальним дозріванням, автори вважають, що особистість, яка самовизначилася – це соціально зріла людина, що володіє високим рівнем розвитку інтелекту, фізичних сил, практичних умінь і навичок, необхідних для соціально спрямованої життєдіяльності [22].

Під соціально-психологічним аспектом самовизначення вчені розуміли активність особистості як самотворення, що здійснюється через самопізнання і саморегуляцію, формування суб'єктом себе як особистості, яка самореалізується. За вмінням співвідносити «хочу» - «можу» - «маю» - «вимагають(ся)» дослідники визначають рівень самовизначення. Автори вважають, що особистість, яка самовизначилася, в змозі самостійно ставити життєві цілі, вирішувати їх, нести відповідальність за свою діяльність, поведінку, вибір [28] З їх точки зору, головне для особистості, яка самовизначилася – визначення себе щодо цілей, цінностей з урахуванням вимог групи, колективу, суспільства, своїх можливостей, здібностей, наявності фізичних і характерологічних якостей, умов середовища і активна свідома діяльність для їх реалізації.

Крім цього, дослідники визначають межі і етапи самовизначення, які збігаються з динамікою розвитку особистості, прийнятою у сучасній психології [29].

Отже, як показав аналіз літератури з проблеми самовизначення, більшість авторів розглядають самовизначення як усвідомлення людиною своїх можливостей, здібностей, потреб, бажань, інтересів, своїх відносно стійких характерологічних якостей, співвіднесення їх з вимогами, що висувуються соціальною ситуацією, на основі чого здійснюється постановка цілей. Багато вчених-психологів підкреслюють активну роль самого

суб'єкта діяльності, яка проявляється у цілепокладанні свого життя, в тому числі власного життєвого шляху.

Одним з перспективних підходів до розуміння самовизначення в контексті життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості є підхід, що розробляється в контексті теорії психологічних систем [10].

Відповідно до цієї теорії здатність особистості самовизначатися пов'язується, перш за все, з можливістю (здатністю) самотійно змінювати, формувати свій образ життя. Тобто самовизначення може бути зрозуміле як здатність приводити власний спосіб життя у відповідність з образом світу, як цілісної і системно-сислової дійсності, що представляє собою світ даної особистості, в якому вона живе і діє [13].

1.3. Соціально-психологічні особливості життєвого вибору обдарованої особистості у віці ранньої дорослості

Подальший теоретико-методологічний аналіз специфіки життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості був пов'язаний з векторами соціальної активності та рефлексивно-особистісною детермінацією життєвого вибору.

Слід наголосити, що вивченню проблеми феномену рефлексії і її особистісного аналога – рефлексивності у сучасній психології присвячено досить велику кількість досліджень [3; 4; 40]. Разом із тим, теоретико-методологічні підходи до вивчення цього феномену не однозначні, а часом амбівалентні [14]. Не має єдності серед дослідників і у конструюванні емпіричного інструментарію, наявне різноманітне осмислення та інтерпретація отриманих результатів.

У даному дослідженні розкривається підхід до розуміння рефлексії як особливої психічної функції особистості (суб'єкта), що одночасно є способом і механізмом виходу психіки за власні межі, детермінуючи мінливість (пластичність) і адаптивність особистості, осмислення і переосми-

слення особистого досвіду, отримання нового знання, в тому числі і забезпечення процесів життєвого вибору та самоорганізації уявлень особистості про життєві перспективи [13].

Такий підхід до феномену рефлексії сприяє розумінню її системоутворюючої ролі у процесах життєвого вибору, а також становлення і розвитку життєвих перспектив особистості в період ранньої дорослості [88; 97].

У зв'язку з цим, рефлексивний підхід важливий і для виявлення особливостей трансформацій життєвого вибору та життєвих перспектив в період ранньої дорослості, в тому числі і у переломних періодах, основними рисами яких є їх неадекватний, деструктивний характер, пов'язаний зі «старими» уявленнями, що характеризуються переважанням негативних елементів в структурі життєвих перспектив особистості, які опосередковують її життєздійснення, а також пошуком шляхів їх подолання [12].

Трактування рефлексії з позицій функціонального розуміння досить численні, що і дозволило виділити окремі функції рефлексії особистості у віці ранньої дорослості, позначити їх і згрупувати певним чином, зважаючи на процес здійснення нею життєвого вибору.

Регулятивна функція рефлексії в цілому здійснює розвиток і реалізацію уявлень про власне життєздійснення шляхом усвідомлення суб'єктом відносин і засобів діяльності, своїх можливостей і контролю за її виконанням [104 та ін.].

Ця функція опосередковує якість стратегічного і тактичного проектування, їх самоорганізацію. Особливу важливість рефлексія набуває в ситуаціях, коли особистість переживає переломну (переломні) подію, що принципово змінює її життєдіяльність та призводить до різних трансформаційних процесів становлення життєвих перспектив і життєвого вибору.

Це пов'язано з тим, що при наявності деструктивних життєвих перспектив, регулятивна функція рефлексії трансформується і втрачає здатність до адекватної самоорганізації. В результаті цього в життєвих перспективах відзначаються амбівалентні явища. Їх основні тенденції при зани-

женій активації проявляються у невпевненості особистості, її нерішучості, хаотичності, стомлюваності, зниженні інтересів та байдужості тощо; при підвищеному рівні активації – в уявленнях проявляються елементи нереалістичності, недосяжних, агресивних та інших неадекватних домагань. В обох варіантах життєві вибори та перспективи неадекватні можливостям особистості, що призводить до трансформації процесів їх самоорганізації [21].

Рефлексивна функція придбання «внутрішнього» досвіду особистості необхідна і відповідальна за прогнозування і реалізацію власних планів, здійснення життєвого вибору, використання різних форм, методів, способів активності, за результати яких особистість несе відповідальність [13; 52; 53].

Все вищевикладене належить також до становлення і розвитку придбаного досвіду в минулому і теперішньому, конструювання життєвих перспектив на основі сформованої мотивації, внутрішньоособистісного аналізу власних результатів і ресурсів [3; 4].

Встановлено, що в період ранньої дорослості, особливо на переломних етапах життєвого шляху, спостерігається деформація цієї функції рефлексії. Виявлено, що внутрішній досвід однобічний і включає переважно його «крайні» нюанси. Він, в основному, або негативний, або неадекватно позитивний. У подібних ситуаціях у особистості в аналізі досвіду переважає наявність важко вирішуваних завдань. У тому чи іншому напрямку життєвий вибір здійснюється через власну призму страждань, невдач, невпевненості, або через невідповідно реальності ейфорію, «витягуючи» з її самосвідомості лише травмуючі переживання, досвід «невдахи» або нездійснені мрії. Це призводить до деформацій життєвого вибору і, як наслідок, становлення неадекватних життєвих перспектив та неефективного життєвого вибору [12].

Усвідомлення результатів рефлексії є важливим для внутрішньої свободи життєвого вибору і відповідальності особистості. Наявність жит-

тєвого вибору є необхідною умовою вдосконалення, становлення і розвитку особистості, оскільки вибір з різного роду альтернативами має бути доступний, як необхідна умова повноцінного розвитку вищої культурної форми поведінки [53].

У сучасній психології містяться дані про те, що ситуація життєвого вибору зазвичай характеризується невизначеністю, альтернативністю, актуалізацією ідентичності, наявністю/відсутністю свободи вибору і багатьма іншими умовами.

Атрибутивними характеристиками ситуації вибору є не тільки наявність альтернатив, і внутрішньої свободи, рефлексивного аналізу предмета і результату вибору. При їх відсутності психологічно ситуація вибору не може бути реалізована успішно [14].

Разом із тим, вчені вказують на те, що зроблений особистістю вибір завжди має бути пов'язаний з відповідальністю за форми, методи, результати його реалізації [13; 36].

Рефлексія є одним з основних чинників трансформації життєвого вибору на переломних етапах життєвого шляху особистості. Саме цей фактор обмежує, часом перекидає, негативно змінює стратегічне світосприйняття майбутнього, з одного боку, відповідність структури і змісту життєвих перспектив вимогам часу, ціннісно-смісловим домаганням, – з іншого боку.

У зв'язку з цим, трансформується система становлення життєвих перспектив особистості в період ранньої дорослості. Саме в самоорганізації виявляються її здатності проектувати майбутнє, протистояти маніпулятивним впливам інших сил, які також можуть розглядатися як детермінанти поведінки людини в умовах, що склалися [21].

Як свідчать результати досліджень, людина тільки «запускаючи» активність рефлексивної системи, діє за власним вибором на основі потреб, можливостей і результатів зіставлення їх із зовнішніми умовами [14].

Разом із тим, особистість, що перебуває на переломному етапі життя позбавляється, у зв'язку з порушенням рефлексивності, можливості цілес-

прямованого життєвого вибору, в тому числі і усвідомлення відповідальності за результати своєї активності в сьогоденні і майбутньому, яка проявляється як хаотична, невизначена, важко передбачувана тощо [15].

Відповідальність за результати своєї активності перекладається на зовнішній фактор. Рефлексивна функція має також важливе значення в контексті «перетворення себе». Згідно з результатами досліджень сучасних психологів, ця функція рефлексії виступає одночасно як спосіб і механізм у нових для особистості видах активності. Вона, ефективно «включаючи» накопичений власний досвід в процесі життєвого вибору в сьогоденні і в проектуванні майбутнього, дозволяє їй уникати негативних наслідків своєї діяльності [104 та ін.].

Це надає можливість самореалізуватися в тих умовах, коли здійснюється рефлексія свідомого аналізу та самооцінка думок, відносин, дій, всіх інших форм активності. Крім цього, на основі самоаналізу у особистості, як правило, виникає потреба в окремих змінах своїх соціально-психологічних характеристик шляхом самоусвідомлення поведінки, дій, думок, оцінки власних вчинків і вчинків інших людей, оцінки життєвого вибору [36; 104; 106; 120].

Негативна трансформація рефлексивних функцій самосвідомості особистості в період ранньої дорослості, що виникає на переломних етапах життєвого шляху, не дозволяє їй адекватно оцінювати свої можливості і резерви [22] над повсякденністю і зрозуміти специфіку життєвого вибору в умовах, що склалися, та які вимагають пошуку нових смислів, цінностей, додаткових резервів.

У даному контексті особистість, як правило, характеризується деформацією цієї рефлексивної функції, втрачаючи здатність до рефлексії суб'єктно-особистісного аналізу. Особистість оцінює себе також амбівалентно, займаючи крайні позиції на лінії «Я-ідеал – Я-не ідеал» породжуючи, як правило, амбівалентні самооцінку, самоцінність, самоприйняття.

В цілому, у сформованих ситуаціях втрачається власна рефлексивна позиція, деформуються смислові і ціннісні орієнтації, що перешкоджає адекватності оцінки своїх думок і дій та конструктивності життєвого вибору [14].

В аспекті аналізу проблеми дослідження важливим вбачається також управління пошуком, породженням смислів і цінностей, як стрижневих підстав образу світу, способу життя особистості. У сучасних психологічних публікаціях ця рефлексивна функція представлена як забезпечення гармонійності співвідношень внутрішнього психічного світу особистості з зовнішнім, будучи підставою індивідуальної і соціальної ідентичності [84].

Тісним чином вона пов'язана з розвитком механізмів психологічних новоутворень, «вписуванням» в «старі уявлення» нових смислів і цінностей, що входять у багатовимірний світ особистості. Названа функція пов'язана також з інтеріоризацією («присвоєнням») особистістю соціальних і індивідуальних норм (в тому числі і моральних), вимог, правил, способів їх реалізації, вироблених в соціокультурному співтоваристві. При цьому, особистість відкриває в собі справжні можливості, мотиви, наміри, уявлення в ідеальному плані усвідомлення зв'язку предметного світу і свого продовження в ньому, сутність яких прихована у смислах і цінностях особистості [13; 53; 106; 130].

В період ранньої дорослості у зв'язку з депривацією вищезазначеної рефлексивної функції виникає зовнішня і внутрішня нестабільність, інші негативні прояви на основі втрати конструктивних внутрішніх і зовнішніх орієнтирів, як правило, суб'єктної спрямованості (мотиваційних, змістових, ціннісних). Це призводить до неможливості об'єктивно аналізувати проблему, самостійно оцінювати важкі ситуації, ставити адекватні цілі і завдання, знаходити нові шляхи їх вирішення, що є суттєвими ознаками порушення індивідуальної та соціальної ідентичності. У зв'язку з цим важко або стає неможливо прийняття рішення щодо стратегічного і тактично-

го життєвого вибору та проектування життєвих перспектив, в тому числі і розвитку себе як суб'єкта [15].

При таких обставинах спостерігається хаотичність в діях, швидка зміна бажань і планів на ближню і дальню перспективу, неможливість гідного виходу з обставин, що склалися.

Оскільки життєвий вбір та проектування особистістю життєвих перспектив формує фундамент її діяльності на довгостроковий період життя, важливо зуміти розкрити свої потенційні можливості у вирішенні наявних проблем, що може викликати труднощі в період ранньої дорослості [39].

Поряд з відзначеним, вчені вказують на невпевненість, незадоволення, песимізм у поєднанні з високою соціальною чутливістю, недовірою, образою, агресивністю, почуттям несправедливості, які призводять до контекстуально-лабільного типу становлення життєвих перспектив [25].

В усвідомленні особистістю самоцінності і цінності іншого, як рефлексивної функції, позначене відоме в сучасній психології явище емпатії. Зміст цього поняття – «проникнення» в світ іншої людини, «розуміння», «співчуття», «співпереживання», «сприяння», є наслідком рефлексивної функції самосвідомості. Його теоретична інтерпретація, результати емпіричних досліджень вважаються неоднозначними. Разом із тим, емпатія є для особистості сутнісною духовною характеристикою, в становленні і розвитку якої важливу роль відіграє рівень особистісної рефлексії, що підтверджено низкою досліджень [19].

На думку авторів [54] емпатія є складним функціональним переживання, в якому пізнавальні та емоційні процеси взаємообумовлені. Це сприяє розвитку актуальних потреб. Процес становлення і розвитку емпатії є не тільки наслідком розвитку емоційної складової самосвідомості і її когнітивацією, але і рефлексуванням моральних мотивів на користь іншого. У емпатійній поведінці особистості проявляється її здатність відгукуватися на переживання іншого, що особистісно детерміновано. Результатами сучасних наукових досліджень доведено, що емпатія є наслідком розвитку

здібностей особистості до рефлексії. Виділено стадії її становлення, що дозволяють особистості емоційно, символічно «привласнювати» почуття іншого, а також переносити на нього свої почуття. Показано, що емпатія з віком інтелектуалізується, об'єктивується і прагне до прийняття точки зору інших людей [40; 54].

Встановлено, що емпатія є особистісною властивістю, екзистенційною, базисною потребою особистості до спільності і прилучення, як здатність сходження до духовної сутності [20].

Емпатія – це цілісний феномен, що пов'язує між собою свідомі і підсвідомі інстанції психіки, мета якого «проникнення» у внутрішній світ іншого або антропоморфізованого об'єкта. Він вважає, що феномен емпатії характеризується соціальним і психологічним походженням, є багаторівневою структурою, включаючи психофізіологічні, психологічні, соціально-психологічні рівні і представлений у процесах, властивостях і станах. Емпатія – продукт соціалізації особистості і формується у взаємодії афективних, когнітивних і дієвих компонентів. Емпатія – стимулятор просоціальної поведінки, альтруїзму, духовності особистості [25].

У особистості в період ранньої дорослості трансформуються і емпатійні її характеристики. Перш за все, це може проявлятися у взаєминах і оцінці інших людей, невмінні узгоджувати свої дії з діями партнерів, пред'явленні до них часом необґрунтованих претензій, замкнутості в собі, підозрілому ставленні до оточуючих, навіть близьких людей, відчутті себе соціально ураженим, що негативно впливає на процес життєвого вибору та його результат [14].

У зв'язку з деформацією рефлексивного аналізу навколишнього світу і себе в ньому у період ранньої дорослості слабо активізуються механізми випереджаючого відображення і породження своєї психічної реальності, в тому числі і інтеріоризація соціокультурних зразків [30; 31]. Це «запускає» трансформаційні процеси в області ціннісно-сислової детермінації психі-

ки особистості, гальмує розвиток психічних новоутворень і системи послідовного вибудовування своїх дій (самоорганізації) [15].

Відзначено, що при здійсненні життєвого вибору та становленні життєвих перспектив спостерігається висока чутливість особистості в період ранньої дорослості слідувати різним маніпулятивним діям значущих інших і прагнення «прожити чуже життя» через брак власних уявлень [14].

Таким чином, для періоду ранньої дорослості може бути притаманною наявність амбівалентного ставлення до майбутнього, як негативного або індіферентного, так і ілюзорного, безтурботного або ейфоричного. У кожному варіанті відзначені загальні характеристики, що виражаються у порушеннях рефлексивних функцій і, в кінцевому підсумку, «розпад» становлення життєвих перспектив.

Крім цього відзначаються різні варіанти змістовної наповненості життєвих і часових перспектив. Наприклад, у осіб, орієнтованих на минуле, майбутнє в їх сприйнятті характеризується загальним негативним забарвленням. Воно було погано окресленим, не мало в структурі конкретних подій, або вони були одинично представлені. Їх життєві перспективи слабо структуровані, хаотичні, нестабільні, містили «випадіння середини життя», відзначаючи лише крайні позиції – найближче майбутнє, або надмірно віддалене [23].

Разом із цим, були виявлені і порушення (руйнування) причинно-наслідкових та інструментально-цільових зв'язків між подіями минулого, сьогодення, майбутнього в період ранньої дорослості. Характерними виявилися необґрунтовані прагнення до самореалізації, незалежності, щастя при досить інфантильній оцінці власних можливостей або значної їх переоцінки. На цьому тлі відзначалася, в основному, робота особистості з суб'єктивним теперішнім. Можна припустити, що в аналізованих ситуаціях минуле і майбутнє менш значуще, ніж теперішнє, що може вести до «закриття» системи самоорганізації життєвих перспектив особистості [21].

Отже, незважаючи на різноплановість наукових досліджень, присвячених проблемі життєвого вибору, багато питань цієї складної теми залишаються не до кінця вирішеними і структурованими в єдину систему. Дана проблема актуальна і вимагає більш ретельного емпіричного і теоретичного дослідження і детального опрацювання в напрямку визначення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Висновки до розділу

У розділі надано соціально-психологічну характеристику феномену життєвого вибору та здійснено його аналіз в структурі соціальної зрілості та у процесі самовизначення особистості; розкрито вектори соціальної активності та рефлексивно-особистісні детермінанти в контексті проблеми життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Констатовано, що феномен життєвого вибору наразі має складний інтерпретативний базис. У процесі онтогенезу, освоюючи, зокрема, соціальний досвід, особистість перетворює його у власні цінності, установки, смисли, орієнтації тощо. Одним із визначень життєвого вибору є саме механізм кардинальної трансформації життєвих смислів, як джерело особистісних трансформацій, процес розгортання життєвих орієнтирів особистості і структурування відповідно до них власних життєвих перспектив.

Наголошується, що життєвий вибір актуалізується у точці біфуркації життєвого шляху особистості і являє собою суб'єктивний процес і результат вмотивованого ранжування і переваги однієї з об'єктивно існуючих можливостей вирішення проблеми на основі притаманної для особистості ментальності, що незмінно супроводжується потоком відчуттів, вольових зусиллі і когніцій (О. Груб'як, Л. Українець).

Показано, що здійснення життєвого вибору ініціюється на основі сприйняття суб'єкта та інтерпретації ситуації як виборної за допомогою її категоризації й ідентифікації та відбувається в результаті впливу не тільки об'єктивних, але і суб'єктивних соціально-психологічних чинників, що підкреслюють унікальність вибору особистості і сприяють її розвитку (І. Ващенко, А. Журба, З. Ковальчук).

Встановлено, що одними з провідних функцій життєвого вибору, зробленого суб'єктом, можна вважати життєтворчу і особистісно-формувальну, які є найбільш актуальним у період ранньої дорослості (В. Вінс, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Турбан).

Підкреслюється, що саме у віці ранньої дорослості особистість вже має певну психосоціальну структуру, світогляд, моральні норми тощо; у подальшому ці чинники є одними з головних в процесі прийняття рішень в рамках життєвого вибору.

Встановлено, що життєвому вибору відводиться провідна роль при вивченні характеру впливу подальших дій особистості на її соціальну зрілість та процес самовизначення. Зазначається, що соціальна зрілість найбільшою мірою проявляється у життєвих виборах і відповідальності за прийняті рішення, у відносинах з іншими і самоставленні, специфічній ієрархії цінностей, а особливості життєвого вибору залежать від структури соціальної зрілості, що дозволяє припустити наявність певної типології соціальної зрілості/незрілості (Н. Завацька).

Показано, що в період ранньої дорослості у особистості формується певна впорядкована система типів самовизначення, яка реалізується в її життєвому виборі, а його особливості пов'язані зі специфікою побудови і функціонування ціннісної свідомості. При цьому одним із перспективних підходів до розуміння самовизначення в контексті життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості можна вважати підхід, що розробляється в контексті теорії психологічних систем, згідно з якою здатність особистості самовизначатися пов'язується, перш за все, з можливістю (здатністю)

самостійно змінювати, формувати свій образ життя і здійснювати конструктивний життєвий вибір.

Проведено аналіз досліджень рефлексії та її функцій (регулятивної; придбання внутрішнього досвіду; перетворення себе; усвідомлення внутрішньої свободи вибору і відповідальності; управління пошуком, породженням смислів і цінностей особистості та ін.), що забезпечують вектор соціальної активності життєвого вибору в період ранньої дорослості та системи становлення життєвих перспектив особистості.

Показано, що життєвий вибір зазвичай характеризується невизначеністю, альтернативністю, актуалізацією ідентичності, наявністю/відсутністю свободи вибору і багатьма іншими умовами. Атрибутивними характеристиками життєвого вибору є наявність альтернатив, внутрішньої свободи, рефлексивного аналізу предмету і результату вибору. При їх відсутності психологічно ситуація життєвого вибору не може бути реалізована успішно.

Разом із тим, вчені вказують на те, що зроблений особистістю життєвий вибір завжди має бути пов'язаний з відповідальністю за форми, методи, результати його реалізації. При цьому рефлексія є одним з основних чинників трансформації життєвих перспектив на переломних етапах життєвого шляху особистості, особливо в період ранньої дорослості. Саме цей фактор обмежує, негативно змінює стратегічне світосприйняття майбутнього, з одного боку, і відповідність структури і змісту життєвих перспектив вимогам часу, ціннісно-смысловим домаганням, – з іншого. У зв'язку з цим трансформується система становлення життєвих перспектив особистості, а у самоорганізації виявляються її здатності проектувати майбутнє, протистояти маніпулятивним впливам в процесі здійснення життєвого вибору.

Отже, зазначене актуалізує необхідність емпіричного визначення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період

ранньої дорослості з метою розробки соціально-психологічної програми оптимізації та забезпечення ефективності цього процесу.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕ- РІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

2.1. Процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості

Мета емпіричного дослідження полягала у визначенні соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Дослідження проводилося на базі закладів вищої освіти різних регіонів України, науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій, Центрів розвитку кар'єри та удосконалення освіти, громадських організацій.

Вибірку дослідження склали 238 респондентів (120 (50,4%) чоловіків, 118 (49,6%) жінок) віком від 20 до 26 років, які перебували на різних етапах професіоналізації, різнилися за сімейним, економічним статусом, рівнем освіти.

Формування вибірки відбувалося з урахуванням змістовного критерію, критерію еквівалентності та репрезентативності.

На *першому етапі* емпіричного дослідження з'ясовувалися особливості психологічних механізмів включення особистості у варіант життя, що обумовлює її життєвий вибір в період ранньої дорослості. В якості посередника між варіантом життя і особистістю розглядалася система цінностей і життєвих смислів особистості у віці ранньої дорослості, а також аналізувалися особливості процесу життєвого вибору та етапи його здійснення; проводилося дослідження готовності респондентів до здійснення життєвого вибору. З цією метою застосовано методики: «Життєва позиція осо-

бистості» (Е. Берн), «Життєві завдання особистості» (Т. Титаренко, Т. Ларіна), методика діагностики актуального варіанту життя (А. Шишева), методика діагностики ціннісних орієнтацій (М. Рокич), методика дослідження системи життєвих смислів (В. Котляков).

Слід зазначити, що розгляд ціннісних орієнтацій в класичних психологічних парадигмах, які заклали базисну основу глибинного розуміння особистості, показало, що сучасні дослідження цінностей переломлюються через концептуальні положення, які заклали фундаментальну ідею у дослідженні природи людини, людського існування, співвіднесення буття і свідомості.

Констатовано, що ціннісні орієнтації являють собою феномени психічної діяльності людини, її структурну змістовно-сміслову особливість, яка виявляється у поведінці. Існування, проживання життя, як постулюють екзистенціалісти, аналізується в особливих станах свідомості, у важких ситуаціях, коли людина проживає свої внутрішні екзистенції – страх, тривогу, занепокоєння, свободу, вибір, відповідальність, самотність, любов. Емоційно опрацьовуючи ці стани, вона знаходить свою автентичність, нове відчуття життя як цілісності, концентруючись на головному, відкидаючи несуттєве і здійснюючи життєвий вибір.

Ядро ціннісних уподобань полягає у можливості і здібності особистості зробити вибір, бути відповідальною за нього і конструювати свій життєвий задум, щоб реалізувати його у ситуації «тут-і-тепер».

Сенс життя позначається особистістю у певний просторово-часовий момент буття. Визначено, що ціннісна структура особистості – це складний соціальний феномен культури, детермінований внутрішньою основою взаємовідносин особистості з соціальним оточенням, що характеризує її спрямованість, яка визначає співвіднесеність ставлення особистості до себе, суспільства, що підтверджує статус психічно і соціально адаптованої зрілої особистості.

Сучасна медіареальність, її віртуальність і входження в життєву площину у постійно змінюваних глобальних умовах відводить особливе місце особистості та закликає миттєво реагувати на різні професійні, соціальні та особистісні модуси поведінки та життєвий вибір. При цьому сама особистість зазнає певних змін у розумінні себе як вищої цінності.

Для дослідження проблеми системи ціннісних орієнтацій в контексті життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості важливим вважається огляд наукових дискусій цінностей в психоаналітичній, екзистенціальній і гуманістичній парадигмах, які заклали фундаментальну основу у вирішенні висунутого питання.

Природничо-наукові психологічні теорії вважають ціннісні орієнтації ненауковими, оскільки підтвердити, перевірити їх емпіричними даними неможливо. Так, біхевіористська психологічна теорія, що займається дослідженням поведінки людини, майже повністю виключила цінності зі сфери наукового дослідження психіки людини. Б. Скіннер зіставляв розумові реакції з поведінковими діями і прийшов до висновку про те, що людина діє тільки з позиції маніпулювання і впливу на оточуючих її людей, тому сила волі, моральні, етичні цінності досить ілюзорні.

Фрейдистська парадигма позначила структуру особистості як Воно, Его і Супер-Его. Ід, що відповідає за вроджені процеси людини, це несвідомо складова особистості, яка відповідає за бажання, задоволення і сексуальну енергію. За З. Фрейдом «Супер-Его» – це таємне вмістилище не тільки несвідомих, але і соціально детермінованих моральних установок, етичних норм поведінки.

Саме вони і виступають в якості нагляду поведінки і думок Его, покладаючи на нього спеціальні обмеження. Супер-Его – несвідоме, куди входять норми, правила, заборони, обмеження форм поведінки передбачає певну соціальну ціннісну орієнтованість поведінки особистості, адже ці «табу» ніщо інше як результати впливу на інших людей.

Створена З. Фрейдом теорія особистості, предметом дослідження якої є невротичний характер, зумовлює і ціннісні категорії. Вчений виділяв характери в залежності від співвіднесеності до виділених ним орієнтацій. Етичні поняття добра і зла, чесноти й вади і, відповідно, добродісна або порочна людина, для глибинного її розуміння може бути поєднана з типом характеру індивіда. Базуючись на способах психологічного захисту, добродісна людина, яка розглядається окремо від типу характеру позбавлена справжнього внутрішнього змісту, адже вона просто може витіснити свої переживання. Завдяки відкриттю несвідомого, можна пояснити багато вчинків індивіда, і тоді етичні висновки будуть більш глибокими.

Е. Фромм, аналізуючи місце особистості в соціумі, висунув свою доктрину, що стосується вищих цінностей. Його позиція чітко співвідноситься з сучасними соціальними взаємодіями, в яких опиняється людина. За вченим розвиток особистості, її справжніх цінностей відбувається в контексті ринкової орієнтації. Як відомо, ринкова економіка корелює з ринковими відносинами, а, отже, сучасні відносини між людьми складаються також як на ринку – речі або продаються, або ні, і людина продає себе – свої професійні вміння, свій досвід, майстерність; якщо ціна висока, то її називають успішною. В іншому випадку особистість виявляється непотрібною суспільству. Спосіб взаємин, що базується на ринковій орієнтації, в подальшому набуває такий же спосіб взаємодій, а це розгортає формат маніпулювання у взаємовідносинах.

Позиція Е. Фромма полягає у розумінні природи людини, яка пов'язана з навколишнім світом через процеси асиміляції (споживання, накопичення матеріальних цінностей) і соціалізації (вибудовуючи соціальні взаємодії). Характер взаємозв'язку цих процесів формує не тільки певний тип соціальної спрямованості, але обумовлює особистість на становлення ієрархії ціннісних орієнтацій. Почуття власної гідності особистості також залежить від установок на ринкову орієнтацію.

Все на продаж – це характеризує світ в його сучасному глобальному масштабі. У своїй доктрині Е. Фромм вищими цінностями назвав любов, повагу, гідність, чуйність, розуміння інших людей, творчість, здатність створювати, будувати, творити. Що стосується щастя, як цінності, то воно не може полягати в постійному накопиченні, споживанні матеріальних благ, що знеособлює особистість. Саме тому, що це вищі цінності, людина не може їх змінювати. Більш того, життестійкість і життєздатність будь-якого етносу ґрунтується на щирій і глибокій вірі в ідеї і думки, які він транслює.

Конфронтація особистісної ієрархії ціннісних уподобань, з одного боку, і жорстка ринкова орієнтація з її не менш жорсткими вимогами до особистості, з іншого, може скинути її в «невтішний світ невдахи», тому людина стоїть перед екзистенційним вибором «мати або бути?». Тому перебуваючи в таких непростих обставинах, людина відчуває себе позбавленою «логосів», (В. Франкл), але в подальшому у неї може формуватися спрямованість на стійке психічне формування тривоги, неспокою, депресії [42]. Ієрархія системи ціннісних орієнтацій особистості, що вступає в конфлікт з ринковою орієнтацією на установки соціуму, може привести до екзистенціальної шизофренії.

На цю психічну неузгодженість особистості, деструктивні відносини «особистість-соціум», що мають депресивну орієнтацію, формують комплекси неповноцінності, вказувало багато дослідників [37; 42].

У логіці досліджуваного питання, якщо артикулювати увагу на психоаналітичній соціальній спрямованості ціннісних орієнтацій особистості, що характеризується в досить обмежених інтерпретаціях, найбільш глибоке розуміння цінностей особистості знаходимо в екзистенціальній гуманістичній психології. Так, вчені обґрунтували цінність особистості, її ставлення до себе, до свого внутрішнього Я і одночасно ставлення до іншого [11]. У такому співвідношенні людина завжди робить вибір своєї психічної особистісної позиції і своєї поведінки.

Людина проживає свої внутрішні екзистенції – страх, тривогу, занепокоєння, вибір, відповідальність, самотність, любов. Емоційно переживаючи і опрацьовуючи ці стани, людина знаходить свою автентичність, нове відчуття життя як цілісності, відкидаючи несуттєве; цінності пов'язані зі зверненням особистості до сенсу свого існування, свого буття.

Дж. Бьюдженталь підкреслює, що людина дивиться в майбутнє, вона цікава «тут-і-тепер», тобто в її житті присутня мета, цінності та сенс. Наявність ціннісних орієнтацій свідчить про її життєздатність, відсутність же ввергає особистість в глибокі переживання та спотворює життєвий вибір. Екзистенція, тобто існування особистості не піддається пізнанню, але осягнення її полягає у здатності пережити ці екзистенційні даності. Зв'язок екзистенцій, цінностей з сенсом буття, з пошуком сенсу – одна з потужних потреб особистості. Причина пошуку та реалізація життєвого задуму виступає цивілізаційною основою людства, а вироблена ієрархія ціннісних орієнтацій служить мотивацією поведінки. У певній соціально-психологічній ситуації така екзистенціальна орієнтація допомагає особистості знизити тривогу, викликану зіткненням з соціальними вимогами і світом, при відсутності структури цінностей, що забезпечують відчуття психологічної безпеки.

Однак частіше звучить постулат про безглуздість існування; людина заповнює свій життєвий простір нецікавою нудною роботою, уявними взаємовідносинами; відчуває не любов, а лише захоплення [98].

Екзистенційні цінності розглядаються вченим як соціально детермінована спрямованість особистості у вирішенні певних цілей, що мають для неї життєве значення. Концепція екзистенціалізму, що позначає сенс існування як прикордонний стан, в якому сходяться свідомість і буття, реальне і ідеальне, цінності та реалізація життєвого вибору особистості, розгорнула теорію В. Франкла, також висунуту в площині екзистенціальної психології. Творець логотерапії сформулював свої «смисли-логос», визначив цінності як універсалії, які притаманні більшості людей, суспільству [25].

У підсумку сама життєва ситуація ставить перед особистістю питання сенсу буття, тому людині доводиться робити вибір, бути відповідальною за нього, а це означає здійснювати дію, вчинки. Виходить, що людині притаманні такі цінності як «цінності дії». Для реалізації свого життєвого вибору людині необхідно працювати; саме праця, творчість демонструє, що привносить в свою професійну діяльність людина як особистість.

Крім «цінностей дії» вчений у своїй концепції виділив ще й «цінності переживання» та «цінності відносини». І якщо для «цінностей переживання» значущим виступає любов, як спосіб досягнути існування іншої людини, хоча вона не є головною умовою в розумінні сенсу життя, то «цінності відносини» є найважливішими, адже життя наповнюється змістовним сенсом, коли людина вибудовує міжособистісну і соціальну взаємодію. При цьому «цінності переживання», в свою чергу, розходяться як ставлення людини до болю, провини, смерті. Смерть як кінцева людська екзистенція, як і біль, провини знаходить у вченого, на відміну від екзистенціалістів, більш оптимістичне осмислення, виражене в тому, що в залежності від позиції до них, ці категорії можуть бути розглянуті в якості позитивних досягнень особистості.

Таким чином, в логотерапевтичній концепції сенс людського буття досліджується в «цінностях відносин», зокрема при здійсненні життєвого вибору. Сенс життя позначається особистістю у визначений просторово-часовий момент буття. І життя кожної конкретної людини унікальне, неповторне, має своє призначення, свій сенс, що вимагає повної внутрішньої і зовнішньої реалізації.

Екзистенціальне переломлення цінностей виявилось у розвитку в особистості власного Я, коли ми поважаємо клієнта, коли психотерапевт вірить клієнту і вважає, що він, роблячи свій життєвий вибір, сам несе відповідальність за ту важку життєву ситуацію, в якій він опинився. Здатність самотійно приймати рішення, переживати, жити, і підніматися на новий конструктивний рівень в своєму розвитку і формує особистість [29].

Таким чином, ціннісна структура особистості – це складний соціальний феномен культури, детермінований внутрішньої основою взаємовідносин особистості з соціальним оточенням, що характеризує її спрямованість, яка визначає співвіднесеність ставлення особистості до себе, суспільства, що підтверджує статус психічно і соціально адаптованої зрілої особистості.

Як показав проведений аналіз, зміни, що відбуваються в політичній і економічній сферах суспільства, не можуть не впливати на становлення особистості в період ранньої дорослості. Життєві орієнтири доволі часто піддаються деструктивним змін, а розмиті ідеали і смисли ускладнюють здійснення життєвого вибору, що негативно позначається на ставленні до таких цінностей, як дружба, любов, праця на благо суспільства [25].

Важливим показником готовності до дорослого життя є вміння здійснювати життєвий вибір. Оскільки стратегічно важливий життєвий вибір припадає переважно на період ранньої дорослості, то доцільно створювати соціально-психологічні та психолого-педагогічні умови для забезпечення розвитку готовності особистості в цей період онтогенезу до здійснення життєвого вибору, для чого необхідно визначити, перш за все, особливості цього процесу [6].

Разом із тим, вченими недостатньо приділено уваги проблемі здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості, а, як відомо, саме зазначений вибір впливає на її життя в цілому, визначає професійну або життєву успішність [6].

Здійснення життєвого вибору, відповідно до наведеного у першому розділі дисертації визначення, є складним особистісно детермінованим циклічним процесом, який відбувається на основі психічного обороту [20], актуалізує ціннісно-мотиваційні, емоційно-чуттєві, інтелектуальні і вольові психологічні механізми і призводить до життєвого самовизначення (щодо вибору професії, супутника життя, власної життєвої позиції), зменшення невизначеності вихідної ситуації вибору.

Здійснення життєвого вибору носить особливий, доленосний характер і справляє істотний вплив на подальше життя особистості.

Аналіз наукових підходів до визначення психологічних механізмів дозволяє стверджувати, що в основу здійснення життєвого вибору покладено особистісні цінності, мотивація, емоції, інтелектуальна діяльність і вольова активність особистості [4; 17].

Серед ціннісно-мотиваційних механізмів вчені визначають провідними світогляд, потреби, мотиви, ідеали, смисли, цінності, переконання, принципи та інтереси [20].

До емоційних механізмів вчені відносять емоції, почуття, афекти, бажання і переконання. Емоційні психологічні механізми особливо актуальні тоді, коли при здійсненні життєвого вибору головним є не розум, а почуття [6].

Інтелектуальними механізмами вчені (Г. Балл, В. Чернобровкін та ін.) вважають проблематизацію, цілепокладання, вироблення гіпотез, аргументацію, вибір, антиципацію і інтуїцію.

Саме вольові механізми забезпечують процес реалізації здійснених особистістю життєвих виборів як по визначенню власної життєвої позиції, вибору професії, так і за вибором супутника життя.

У сукупності наведені психологічні механізми (ціннісно-мотиваційні, емоційно-чуттєві, інтелектуальні, вольові) зумовлюють готовність особистості до здійснення життєвого вибору, вирішення доленосних життєвих завдань, проте, кожен з наведених психологічних механізмів актуалізується у більшій чи меншій мірі в залежності від спрямованості життєвого вибору.

У процесі здійснення життєвого вибору з професійного самовизначення найбільшої активності досягають інтелектуальні психологічні механізми.

При визначенні власної життєвої позиції активними стають ціннісно-мотиваційні психологічні механізми.

У процесі здійснення життєвого вибору щодо супутника життя на перший план виходять почуття, емоції (любов, пристрасть).

Вольові психологічні механізми допомагають реалізувати в життєвому просторі особистості здійснені життєві вибори. Успішність здійснення життєвого вибору визначається психологічною готовністю особистості до цього процесу.

Отже, здійснення життєвого вибору відбувається на основі орієнтації особистості в навколишньому світі, системи її ціннісних орієнтацій, ставлення до себе і до інших людей, соціальних норм. Життєва позиція може бути як активною, так і пасивною, безплідною, деструктивною тощо.

Здійснення життєвого вибору щодо професійного самовизначення є пролонгованим у часі процесом, вимагає кваліфікованих знань, практичних навичок і рішучих дій особистості [25].

Здійснення життєвого вибору щодо вибору супутника життя є відповідальним і складним психологічним процесом, який суттєво відрізняється від рішення щодо вибору професії та життєвої позиції, перш за все тим, що це рішення є актом взаємодії партнерів і вибір одного ще не означає згоди іншого партнера. Результатом однобічного вибору може бути нещасна любов «на все життя», а результатом взаємного вибору – згода і сімейне щастя.

Проведений аналіз також дозволив визначити, що здійснення життєвого вибору відбувається відповідно до етапів:

- 1) усвідомлення значущості цілей;
- 2) вибору життєвих альтернатив;
- 3) прийняття попереднього вибору;
- 4) уточнення та прийняття остаточного вибору.

До останнього етапу належить також реалізація життєвого вибору, оскільки вибір вважається здійсненим, якщо він втілюється людиною в життя [83].

Як відомо, здійснення життєвого вибору – це один з елементів в структурі діяльності особистості, компонент поведінки, спрямований на усвідомлення мети. Таким чином, розробка практичних засобів, об'єднаних у відповідну соціально-психологічну програму, можуть сприяти оптимізації процесу життєвого вибору і усвідомленню респондентами необхідності розвитку психологічної готовності до його здійснення.

До особливостей здійснення життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості можна віднести вікові особливості, які детермінуються культурно-історичними, психофізіологічними і психолого-індивідуальними характеристиками особистості; пролонгованість у часі, спрямованість в майбутнє, обізнаність у світі професій і усвідомлення відповідності своїх професійних і особистісних якостей вимогам професії; ступінь сформованості ціннісних орієнтацій і внутрішнього світу особистості. Ще одна особливість стосується здійснення життєвого вибору щодо супутника життя і визначається тим, що це рішення є актом взаємодії партнерів і вибір одного ще не означає згоди іншого партнера [83].

Для з'ясування особливостей здійснення життєвого вибору у віці ранньої дорослості було проведено дослідження специфіки вибору життєвої позиції.

Як відомо, життєва позиція особистості включає в себе її орієнтацію в навколишньому світі, в тому числі і ціннісну орієнтацію, ставлення до інших людей, установки і готовність до прийняття доленосних життєвих рішень.

На першому етапі емпіричного дослідження була проведена діагностика досліджуваних з використанням методики Е. Берна «Життєва позиція особистості».

Розподіл респондентів за вибором життєвої позиції наведено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Розподіл респондентів за вибором життєвої позиції (за Е. Берном)

Життєві позиції	Кількість респондентів	
	п	%
Конструктивна	127	53,4
Оборонна	37	15,5
Депресивна	74	31,1
Безплідна	-	-
Всього	238	100

Як видно з табл. 2.1:

- 53,4% респондентів мають конструктивну життєву позицію. Це досліджувані, які у взаємодії з іншими проявляють добру волю, відповідально ставляться до навчання, виконання професійних обов'язків, налаштовані на позитивні емоції, бачать своє місце у професійному середовищі і в соціумі взагалі;

- 15,5% респондентів дотримуються оборонної позиції: вони стримані у спілкуванні, уміють контролювати свої емоції, вдало використовують їх для досягнення мети, у спілкуванні з оточуючими намагаються покращити інших;

- 31,1% респондентів мають депресивну життєву позицію. Це досліджувані, які прагнуть отримати якомога більше від оточення, при цьому рідко проявляючи добру волю і далеко не завжди даючи щось натомість;

- респондентів з безплідною життєвою позицією не виявлено.

Отримані дані свідчать про те, що серед досліджуваних лише 30% дотримується активної конструктивної позиції, а інші живуть сьогоднішнім днем, пасивно споглядають життя, не прагнуть до самовдосконалення та самореалізації, щоб принести користь не тільки собі і найближчому оточенню, а й суспільству.

Таким чином, процес здійснення життєвого вибору та становлення життєвої позиції особистості ще триває в період ранньої дорослості і має спрямовуватися, коригуватися соціально-психологічними засобами в активне русло [33; 43; 46; 58; 127; 135].

Готовність досліджуваних до здійснення життєвого вибору аналізувалася за допомогою методики «Життєві завдання особистості» (Т. Титаренко, Т. Ларіна).

Методика дозволила активізувати уявлення респондентів про різні аспекти постановки життєвих завдань за допомогою критеріїв цілісності, стратегічності, суб'єктивної активності і стійкості досліджувати структуру життя, тим самим визначивши міру сформованості життєвої стратегії.

Крім того, дана методика робить можливим дослідження особливостей мотивації життєвих завдань особистості і визначає рівень розвитку її особистісних рис, які є корисними для ефективного життєвого планування і здійснення оптимального життєвого вибору.

В результаті обробки даних отримано показники за основними життєвими завданнями, вирішення яких свідчить про життєву і професійну самореалізацію досліджуваних.

Розподіл респондентів за основними життєвими завданнями наведено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Розподіл респондентів за основними життєвими завданнями
(за Т. Титаренко, Т. Ларіною)**

Життєві завдання	Кількість респондентів	
	n	%
Досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту	73	30,7
Досягнення влади і успіху	154	64,7

Професійний та особистий саморозвиток	58	24,4
Створення сім'ї	42	17,6
Реалізація життєтворчості	85	35,3
Загальний показник стратегії	72	30,3

Наведені дані вказують на те, що досліджувані мають досить високу мотивацію на досягнення влади і успіху, але не мають уявлення (або не зацікавлені) як цього досягати, оскільки показник професійного та особистісного саморозвитку виявився низьким. Цей факт підтверджує припущення про те, що респонденти у віці ранньої дорослості не мають остаточної впевненості щодо професійного вибору і не достатньо володіють навичками професійного та особистісного зростання належним чином.

Отже, здійснення життєвого вибору за професійним самовизначенням остаточно не прийнято і, відповідно, стратегія досягнення ще не збудована. Цікавим видається зіставлення першого і другого показника: високий показник досягнення влади і успіху і низький показник досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту.

Зазвичай у віці ранньої дорослості обидва ці показники приблизно на одному рівні і тоді зрозуміло, людина мотивована на успішність і досягнення матеріальних благ. Однак, отримане співвідношення може вказувати на те, що респонденти, прагнучи до влади і успіху, недооцінюють значення власного досвіду досягнення забезпеченості. Йдеться про те, що важливість створення матеріального достатку усвідомлюється тільки тоді, коли людина власними силами спробувала отримати перший досвід в заробітку грошей, або іншу матеріальну винагороду [83]. Зауважимо, що у респонденти вже могли використовувати можливості заробітку, в тому числі і під час навчання.

Таким чином, отримані показники свідчать про те, що респонденти «бажають» успіху, але «не хочуть» працювати. Досить низький відсоток у

респондентів у показниках прагнення до створення сім'ї, оскільки більшість з них мають впевненість, що сім'я заважає кар'єрі. Однак, на думку відомих вчених [5; 6 та ін.], гармонійному розвитку особистості сприяє одночасне вирішення трьох доленосних проблем: професійного самовизначення; створення сім'ї і вибору друзів; становлення життєвої позиції особистості в соціумі. Проте, респонденти не бачать у створенні сім'ї чинника особистісного саморозвитку.

Також низьким виявився показник життєтворчості. Нагадаємо, що життєтворчість вчені [88 та ін.] визначають як духовно-практичну діяльність особистості, спрямовану на творче проектування і здійснення власного життєвого проекту, в основу якого покладено уявлення про життя як творчий процес, в якому особистість сама має весь час здійснювати вибір [39]. Це означає, що третина досліджуваних поки не націлена поліпшувати світ, допомагати нужденним, брати активну участь у розвитку країни, принаймні власного міста, а значить, і власного життя.

Показник стратегії (30,3% – нижче середнього) узагальнює вміння ставити життєві завдання, виділяти основні з них, вибирати конструктивні засоби та критерії досягнення, здійснювати оптимальний життєвий вибір [4]. Отриманий показник стратегії вказує на недостатню сформованість умінь респондентів будувати власне життя в найважливіших напрямках для розвитку своєї особистості.

Таким чином, проведене дослідження вказує на низький рівень підготовленості майже третини (29,8%) респондентів до здійснення життєвого вибору в аспектах планування і побудови власного життя, зокрема у стратегічних життєвих напрямках.

Отже, аналіз результатів першого етапу дослідження показав, що до особливостей здійснення життєвого вибору респондентами можна віднести, перш за все, вікові особливості, які детермінуються культурно-історичними, психофізіологічними і психолого-індивідуальними характеристиками. До особливостей здійснення життєвого вибору належать про-

лонгованість в часі, спрямованість в майбутнє, обізнаність у світі професій і усвідомлення відповідності своїх професійних і особистісних якостей вимогам професії. Особливостями життєвого вибору є залежність від сформованості ціннісних орієнтацій і внутрішнього світу особистості. Особливість здійснення життєвого вибору стосується також прийняття рішення щодо вибору супутника життя і визначається, перш за все, тим, що це рішення є актом взаємного самовизначення.

Отримані емпіричні результати свідчать про необхідність розробки і реалізації спеціальних соціально-психологічних програм, спрямованих на розвиток готовності респондентів до здійснення життєвого вибору щодо професійного самовизначення, вибору супутника життя, визначення власної життєвої позиції [80; 87; 91].

Отже, наразі в період інтенсивних змін, що супроводжуються суперечливістю моральних і ціннісних орієнтирів, розробка проблеми вибору життєвого шляху є надзвичайно актуальною [83].

Особливу значущість варіант життя набуває у віці ранньої дорослості в період життєвого самовизначення. Варіант життя розуміється як цілісна психологічна характеристика індивідуального буття, що визначається типом ставлення особистості до життя.

Описано вісім найбільш типових варіантів життя:

- «життя як передмова»,
- «життя за правилами»,
- «життя як творчість»,
- «життя як сон»,
- «життя проти життя»,
- «життя як досягнення»,
- «екзистенціальний конструктор» (життя як предмет творчості),
- «життя як трата часу».

Для успішної адаптації в тій чи іншій соціальній системі особистість змушена включатися в будь-який з варіантів. При цьому, вона вже володіє

певними соціально-психологічними якостями і властивостями, які можуть розглядатися в якості психологічних умов життєвого вибору [83].

У зв'язку з цим, подальше дослідження було спрямоване на виявлення особливостей структури життєвих смислів досліджуваних в період ранньої дорослості при різних життєвих виборах. При цьому бралось до уваги те, що система життєвих смислів особистості є психологічною умовою життєвого вибору, тобто особистість наділяє обраний варіант певними життєвими смислами і приймає його як особистісно значущий.

Запропоноване припущення узгоджується з уявленнями О. Леонтєва [14] про те, що становлення особистості є становленням системи життєвих смислів. Для верифікації висунутої гіпотези дослідження було проведено вивчення актуального життєвого вибору, а також особливостей структури життєвих смислів респондентів в рамках кожного з варіантів.

В якості смислових одиниць виділялися соціально-психологічні характеристики особистості, «що проживає» певний варіант життя.

Життєвий вибір визначається типом ставлення людини до життя, при аналізі тексту відбиралися характеристики ставлення особистості до себе, до життєвого процесу, до інших людей, до цілей і сенсу життя, до діяльності. В результаті, при об'єднанні цих характеристик, було отримано вісім психологічних портретів «життєвих типів».

Методика діагностики актуального варіанту життя (АВЖ) (А. Шишева) проводилася методом аутоідентифікації. Узагальнена психологічна характеристика кожного «життєвого типу» викладалася на окремій картці.

Досліджуваним пропонувалося ознайомитися зі змістом усіх восьми карток і вибрати одну, де, на їх думку, найбільш повно описано їх ставлення до життя, до себе, до інших людей і до діяльності.

На підставі зробленого вибору, респонденти відносили себе до певного варіанту життя.

За результатами дослідження найбільшу популярність у віці ранньої дорослості в якості актуального мають три варіанти життя: «життя як передмова» (26,9%), «життя як досягнення» (16,4%) і «життя за правилами» (15,6%). Встановлено, що респонденти віддають перевагу накопиченню професійного і життєвого досвіду, підготовці до подальшого дорослого життя. Самореалізація пов'язувалася з високими професійними та особистісними досягненнями.

Менша кількість досліджуваних ідентифікували себе з типами варіанту життя «екзистенціальний конструктор» (13,9%) і «життя як творчість» (13,4%), які передбачають активну зовнішню або внутрішньоособистісну перетворювальну діяльність. Самореалізація пов'язується з місією служіння мистецтву, ідеї, іншим людям. Ставлення до світу і до інших людей виражається у високому ступені прийняття інших, себе і свого життя такими, які вони є.

Найменш бажаними виявилися варіанти життя: «життя проти життя» (8,4%), «життя як сон» (2,9%) і «життя як трата часу» (2,5%). Зміст цих варіантів життя об'єднують почуття незатребуваності, незадоволеності собою, своєю самореалізацією в соціальних інститутах, безглуздість проведення часу.

Варіант «життя проти життя» містить в собі високу активність, рішучість і осмисленість, але пов'язані вони з агресивним і руйнівним перетворенням інших людей і навколишнього світу.

При варіанті «життя як сон» суб'єктивно пережита нездатність знайти своє місце в соціумі формує пасивну життєву позицію, спонукає до концентрації на своєму внутрішньому світі.

Варіант «життя як трата часу» обтяжується неможливістю раціонально і з користю витратити наявний ресурс часу на досягнення значущих цілей.

Були виявлені особливості структури життєвих смислів досліджуваних при різних варіантах життя. Так, при варіанті «життя як передмова»

найбільш високі позиції в загальній системі життєвих смислів займали сімейна, комунікативна і екзистенціальна категорії. Нижчі позиції у когнітивній, гедоністичній та статусній смислових категоріях. В основі прийняття даного варіанту життя лежать бажання досягти певного рівня розвитку, щоб бути здатним дбати і жити заради своєї сім'ї. Соціальний успіх, задоволення, нові відчуття, пізнання життя і своєї природи не є значущими цінностями. Спілкування з оточуючими приносить задоволення, насичує внутрішній світ і, ймовірно, визначає напрямок подальшого розвитку.

При варіанті «життя як досягнення» найбільша значимість надавалася смисловим категоріям самореалізації і статусу, а найменша – когнітивним і альтруїстичним життєвим смислам. Така структура життєвих смислів визначає життєву позицію ділової людини, захопленої діяльністю, що дозволяє реалізувати власні здібності, ресурси, досягти певного соціального успіху, статусу і матеріального становища. Інші люди оцінюються за критерієм корисності-марності, а людське життя, – з точки зору рівня досягнень. Безкорисливі дії не є значущими, допомога іншим людям не вважається необхідною, важливою. У фокусі уваги власна самореалізація і досягнення мети.

Варіант «життя за правилами» об'єднує високі позиції за сімейними, статусними і пов'язаними з самореалізацією життєвими смислами і низькі позиції когнітивної категорії. Можна припустити, що при такому варіанті життя респонденти у найменшій мірі прагнуть до пізнання життєвого процесу і власної особистості, у зв'язку з тим, що вже прийняли традиційно існуючі в соціумі закони організації буття. Основним джерелом задоволеності життям, її результатами є відповідність певним соціальним критеріям успіху в сімейній, професійній та соціальній сферах життя.

Досліджувані, які обрали варіант життя «екзистенціальний конструктор» велике значення надають комунікативним і сімейним життєвим смислам і найменше – гедоністичним. Служіння людям, турбота про інших у віці ранньої дорослості проявляються через усвідомлення цінності сім'ї,

добрих гармонійних відносин з близькими. Зміст власного життя перетворюється з орієнтацією на цінності добра, свободи, прийняття природи людини. Найменшу цінність мають задоволення, егоїстичні прагнення до задоволеності і комфорту.

Варіант «життя як творчість», в першу чергу, пов'язаний з найбільшою значущістю смислової категорії самореалізації і найменшою значимістю категорій статусу і когнітивних життєвих смислів. Самовдосконалюватися, здійснити себе і реалізувати свої можливості – основні орієнтири при даному варіанті життя. Самореалізація не пов'язується ні з сім'єю, ні з високим соціальним статусом, що визначає життєву позицію респондента, який відкидає будь-які умовності і несвободу, у чому б вони не проявлялися.

Варіант «життя проти життя» організований на основі високої цінності самореалізації при низьких позиціях альтруїстичної і комунікативної смислових категорій в загальній структурі життєвих смислів. Яскраво проявляється позиція «за себе і проти інших людей».

Отримані результати підтверджують припущення В. Дружиніна [85] про те, що вибір варіанта «життя проти життя» відбувається внаслідок травмування особистості. Така життєва позиція дозволяє компенсувати брак впевненості в собі і розряджати агресію на інших людей.

Варіант «життя як сон» відрізняється від усіх інших варіантів високими позиціями екзистенціальної і низькими позиціями статусної смислових категорій. Ймовірно, зосередженість на своєму внутрішньому світі, абстрактність від активного соціального життя пов'язані з підвищенням цінності для досліджуваних таких екзистенціальних категорій, як життя, любов і свобода.

Для варіанту «життя як трата часу» характерні найбільша значимість альтруїстичної і екзистенціальної категорій і найменше значення когнітивної категорії життєвих смислів. Можна припустити, що така орієнтація неоднозначно оцінюється в соціумі. Прагнення допомагати іншим людям не

засуджується, швидше вважається однією з позитивних характеристик особистості, але при цьому і не є критерієм соціального успіху, у зв'язку з чим альтруїзм може сприйматися як порожня (яка не має явного продукту) трата часу.

Для дослідження структури життєвих смислів використовувалася також «Методика дослідження системи життєвих смислів» В. Котлякова [29], що визначає вираженість восьми категорій життєвих смислів: альтруїстичні, екзистенційні, гедоністичні, самореалізації, статусні, комунікативні, сімейні і когнітивні. Методика СЖС може бути використана як засіб індивідуальної діагностики. В цьому випадку можна оцінити представленість різних смислових категорій в індивідуальній системі життєвих смислів досліджуваних. Крім того, можна оцінити яке значення має кожна з категорій в їх житті: чи є вона провідною, нейтральною або ігнорується в уявленнях досліджуваного. Методика СЖС може бути також використана для оцінки значущості тих чи інших смислових категорій у поданні різних соціальних груп. В даному випадку вимірюються усереднені ранги категорій життєвих смислів, які отримуються підрахунком середніх величин за кожною з категорій.

Структура системи життєвих смислів респондента N наведена у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Структура системи життєвих смислів респондента N

Категорії провідних життєвих смислів (3 - 9 балів)	Категорії нейтральних життєвих смислів (10 - 17 балів)	Категорії ігнорованих життєвих смислів (18 - 24 бали)
Гедоністичні (4) Статусні (6)	Комунікативні (10) Сімейні (10) Екзистенціальні (13) Когнітивні (15)	Альтруїстичні (19) Самореалізації (22)

Порівнюючи між собою усереднені ранги смислових категорій різних респондентів, можна зробити висновок про глибинні процеси трансформації ціннісно-сислової сфери під соціальним впливом, а також про гендерні, вікові та інші відмінності в сфері смислових переваг. Наприклад, було виявлено, що у респондентів з типом варіанту життя «екзистенціальний конструктор» з віком достовірно знижується значимість статусних смислів і зростає значимість екзистенціальних і когнітивних смислів.

Результати вивчення впливу на смислові переваги досліджуваних гендерного фактору наведено у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Вплив гендерного фактору на смислові переваги респондентів

Чоловіки			Жінки		
ранг	смисли	вага	ранг	смисли	вага
1	Сімейні	10,64	1	Статусні	10,15
2	Екзистенційні	12,32	2	Самореалізації	12,49
3	Самореалізації	12,28	3	Альтруїстичні	12,70
4	Комунікативні	12,05	4	Екзистенційні	13,44
5	Альтруїстичні	13,33	5	Когнітивні	14,61
6	Статусні	13,68	6	Сімейні	14,79
7	Гедоністичні	15,61	7	Комунікативні	14,87
8	Когнітивні	16,72	8	Гедоністичні	14,68

Матриця кореляцій між рангами термінальних цінностей (методика М. Рокича) і рангами категорій життєвих смислів (методика СЖС) наведена у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Матриця кореляцій між рангами термінальних цінностей (М. Рокич) і рангами категорій життєвих смислів (В. Котляков)

Термінальні цінності (М. Рокич)	Категорії життєвих смислів (В. Котляков)						
	Ал	Ек	Гд	Ср	Ст	Км	См
Життєва му- дрість	0,24	-0,02	-0,67***	-0,03	-0,16	-0,35	0,58**
Здоров'я	0,04	0,25	0,15	-0,47*	-0,32	0,33	0,12
Краса при- роди і мис- тецтва	0,13	0,54*	-0,34	-0,18	-0,13	-0,24	-0,14
Суспільне визнання	0,05	-0,32	-0,07	0,55* *	0,59**	-0,26	-0,45*
Розваги	-0,52*	0,08	0,58**	-0,14	0,08	0,45*	-0,42
Свобода	-0,02	0,62* *	-0,15	-0,13	-0,17	-0,28	-0,29
Щасливе сі- мейне життя	0,23	0,03	-0,17	-0,35	-0,38	0,14	0,58**
Щастя ін- ших	0,48*	0,03	-0,31	- 0,46*	0,14	0,01	0,23

*Примітка: А – альтруїстичні; Ек – екзистенційні; Гд – гедоністичні; Ср – самореалізації; Ст – статусні; Км – комунікативні; См – сімейні; * - $p \leq 0,05$, ** - $p \leq 0,01$, *** - $p \leq 0,001$.*

Розглядаючи матрицю кореляцій, наведену у табл. 2.5, можна бачити, що виявлені як очевидні взаємозв'язки (щастя інших – альтруїстичні смисли (0,48*), суспільне визнання – статусні смисли (0,59**), свобода – екзистенційні смисли (0,62**) та ін.), так і взаємозв'язки, що вимагають додаткової інтерпретації (життєва мудрість – гедоністичні смисли (-0,67***), життєва мудрість – сімейні смисли (0,58**)).

В цілому, методика СЖС має досить змістовні зв'язки з методикою М. Рокича в рамках ціннісно-сміслових взаємин. При цьому, зрозуміло, методика СЖС має самостійний зміст – власні життєві смисли і відповідну процедуру їх вимірювання.

Таким чином, система життєвих смислів виступає в якості соціально-психологічної умови життєвого вибору при певному варіанті життя і опосередковує діалектичні відносини між особистістю і варіантом життя. Включаючись в якийсь із варіантів життя, особистість адаптується до нього через своєрідну систематизацію структури життєвих смислів і здійснюючи життєвий вибір.

2.2. Вивчення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості у гендерному вимірі

На *другому* етапі емпіричного дослідження було здійснено вивчення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості у гендерному вимірі та представлені результати дослідження основних детермінант і варіантів активності з виокремленням гендерних відмінностей.

З цією метою були використані анкетування (анкета для вивчення вибору значущого іншого «Самооцінка психологічної адаптивності» (С. Джанерьян, Ю. Ращупкіна)), методики: «Гендерні ролі» (С. Бем), «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонтьєв), «Домінуюча особистісна спрямованість» (І. Єгоричева), «Рівень соціальної фрустрованості» (Л. Вассерман, у модифікації В. Бойко).

Слід наголосити, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується перетворенням різних сторін соціальної дійсності, відбуваються зміни індивідуально-особистісного плану, інтенсифікуються прояви і різноплановість гендерних ролей, наголошується на градації поведінки і оцінюванні гендерних особливостей. Виникають нові орієнтири, потреби і ін-

тереси, на їх основі перебудовуються і якості особистості, характерні для попереднього періоду [12 та ін.], адже самі умови сучасного життя вимагають від особистості в період ранньої дорослості вибору життєвої позиції, що сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу і досягненню самореалізації у майбутньому [48].

Життєва позиція, виступаючи одним з основних регуляторів соціальної поведінки в конкретних умовах, забезпечує перспективу життєвого шляху і розвитку індивідуальності людини [12].

Проведений аналіз сучасних психологічних досліджень з означеної тематики показав, що на перший план виступає так звана «життєва» проблематика – аналіз розвитку особистості в часі життя, позначена як психологія життєвого шляху [2; 3; 4; 9; 10 та ін.], життєві перспективи особистості [61; 131 та ін.], де розкриваються закономірності сприйняття майбутнього, передбачення майбутніх подій, висування цілей і вибору шляхів їх досягнення, що детермінує вплив життєвих планів на організацію діяльності та поведінку особистості у сьогоденні.

Життєву стратегію можна визначити як спосіб організації людиною власного життя, вирішення життєвих протиріч, здатність до приведення життєвих умов у відповідність з власними цінностями і індивідуальною своєрідністю, де в якості параметра побудови життєвої позиції виділяється система відносин особистості [4]. Розглядаючи життєві стратегії як інтегральне утворення, можна виділити в їх структурі три компоненти, які взаємопов'язані між собою: систему цінностей і відносин, сенс життя, ступінь відповідальності особистості.

Життєві відносини визначають смисловий зміст індивідуального життєвого шляху, і в суб'єктивно перетвореній формі існують як смислові структури особистості – сенс життя, цінності, мотиви [24]. На основі певних ціннісних систем складаються конкретні типи поведінки, життєві орієнтації [99].

Як відомо, життєва позиція особистості – це система поглядів на життя, на своє місце в ній, призма основних цінностей особистості, яка визначає орієнтацію в житті, готовність до практичної дії, спосіб включення в життєдіяльність суспільства.

Це, з одного боку, інтегративне утворення, що включає в себе рівні розвитку індивіда в його цілісності як в інтелектуальному, емоційному та фізичному плані, так і з боку його моральних якостей, з іншого, – це завжди певна лінія поведінки: система діяльності і спілкування людини, реалізація її життєвих прагнень і задумів. Через розуміння особистість вибудовує в свідомості картину світу і себе в світі, визначає власні ціннісно-сміслові пріоритети, проектує форми самоздійснення і самореалізації [48].

Структурними компонентами життєвої позиції виступають двоєдина система єдності духовного і практичного, практичного і предметного в життєдіяльності особистості: суб'єктивне, ідеальне ставлення людини до соціальної дійсності (ціннісні орієнтації, установки та ін.) і об'єктивно існуюче, практичне ставлення (вчинки, певна лінія поведінки тощо) [15]. Позиція – це і процес, і результат вибору відповідної поведінки або вчинків на основі відносин, що виражаються в цілях і мотивах, поглядах і цінностях особистості [20].

Вибір можна розглядати як співвіднесення особистістю своїх бажань («хочу») і можливостей («можу»), зобов'язань («треба») і усвідомлених зусиль («повинен») [27].

Смисложиттєвий вибір – це стратегічна лінія, що проходить через життя особистості, зокрема в період ранньої дорослості, що підкорює її вчинки і поведінку; це імпульс всієї життєдіяльності [48].

Як показано вище, необхідність вибору життєвої позиції визначається потребою у самозмінюванні і проявляється через ціннісно-сміслові ставлення до себе і світу на основі відбору умов для зростання і їх реалізації в життєдіяльності. Система цінностей лежить в основі конструювання життєвих позицій і стратегій [48], обумовлюючи вибір альтернативних

способів прийняття рішень. Ціннісно-сміслові конструкти виступають в якості особистісно утворюючої системи і пов'язані з розвитком самосвідомості, усвідомлення положення власного «Я» в системі відносин [14 та ін.].

Завдяки цінностям, як соціально-обумовленій структурі, вся сфера спрямованості особистості функціонує як єдине ціле, а за ступенем їх сформованості можна судити про рівень розвитку самої особистості в період ранньої дорослості.

Основний зміст ціннісних орієнтацій – політичні, філософські (світоглядні), моральні переконання особистості, глибокі і постійні прихильності, моральні принципи поведінки. Ієрархія ціннісних орієнтацій висловлює переваги особистості.

Компонентами системи ціннісних орієнтацій виступають такі способи реалізації цінностей, як: «Я»-реалізація особистістю свого морального, інтелектуального, творчого потенціалу, самореалізація особистості як носія цінностей; «Ми» – реалізація своєї соціальної сутності, що виявляється у відносинах з близькими людьми, колективом, соціальними групами; «Життя» – послідовна реалізація особистістю перспектив життєвого шляху, цілепокладання і ціледосягнення [14].

Цінності визнаються реально діючими іманентними регуляторами діяльності індивідів, які впливають на поведінку незалежно від їх відображення у свідомості. Життєвий план виникає тільки тоді, коли предметом роздумів стає не тільки кінцевий результат, а й способи його досягнення, шлях, за яким має намір слідувати особистість, і ті об'єктивні і суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться. На відміну від мрії, яка може бути як активною, так і споглядальною, життєвий план – це план діяльності [119; 120].

Встановлено, що ціннісні ідеали, будучи досить динамічними структурами суспільної свідомості, здатні проявлятися у різних соціально-історичних умовах. Тільки визнана цінність здатна виконувати найважливішу функцію – функцію орієнтиру поведінки. Формування активної жит-

тевої позиції, ціннісних смислів і орієнтацій є невід'ємною частиною розвитку особистості в період ранньої дорослості, що обумовлює її життєвий вибір.

Розуміння суб'єктності, як авторства власного життя, набуває особливого значення в сучасних соціокультурних умовах, які вимагають від особистості у віці ранньої дорослості не тільки активності, відповідальності, а й здатності до самовизначення щодо соціокультурного шляху розвитку, вміння здійснювати вибір свого шляху у неоднозначному і суперечливому, в ціннісному відношенні, світі. Ставлення до себе як до суб'єкта, до джерела життєвих змін, як до причини подій і вчинків, дозволяє не обмежуватися певними рамками, а виявляти нові, ще ніколи не випробувані особистісні особливості, прагнення, сили [13; 16].

Загальна сутність змін, що відбуваються, пов'язана зі зміною пріоритетів, виробленням нової парадигми розуміння поведінки і активності особистості в період ранньої дорослості [8]. Акцент переноситься на стимулювання творчої активності, створення мотивації і системи цінностей, спрямованих на престиж освіти і культури, авторитету наукової та інтелектуальної діяльності [48 та ін.].

Гендерна парадигма є однією зі складових аналізу суспільних відносин. Сучасні вимоги індивідуального підходу до формування особистості не можуть бути виконані без урахування соціально-психологічної специфіки статі. Стать відіграє значну роль у становленні її соціально значущих властивостей особистості і її якостей, що детермінують статево-рольову орієнтацію, поведінку і діяльність, виступаючи природною основою індивідуальності [9; 10 та ін.].

Вивчаючи особистість у віці ранньої дорослості, не можна не враховувати специфіку кожної сфери її життєдіяльності через включення в систему різноманітних соціально-рольових відносин. Уявлення про провідну роль біологічної статі у відмінностях між чоловіками і жінками змінилося поняттям їх соціальної детермінованості. Відмінності між представ-

никами різних статей не залишаються незмінними, доводячи провідну роль соціокультурних детермінант і умов статево-рольової соціалізації [111; 119; 120 та ін.].

Соціальні процеси визначають необхідність дослідження конструювання образу світу, впливу середовища на вироблення індивідуальності, способів формування культури взаємин статей, упорядкування процесу соціалізації та здійснення життєвого вибору [105]. Гендерні відносини, що відтворюються на мікро- і макрорівнях, детерміновані ціннісними орієнтаціями, соціальною роллю і статусом особистості, проявляються в економічній, правовій, соціальній, політичній і моральній сферах суспільства. Вони можуть мати легітимний характер або нелегітимний суб'єктний характер [48].

В результаті трансформації гендерних відносин опозиція чоловічого і жіночого перестає сприйматися як біологічна даність, у зв'язку з чим акцент переноситься на придбання індивідом андрогінності, як нової ціннісної орієнтації. Однак риси, які виокремлюються, не можна строго віднести до фемінінних або маскулінінних, це, скоріше, індивідуально-особистісні особливості людини [48].

Переважаанням того чи іншого статевого типу багато в чому визначає діяльність особистості, її розумову і творчу активність. Як відомо, у психології активність розглядається як одна з найважливіших категорій, що характеризує діяльний стан особистості; всеосяжна характеристика життя, що детермінується вродженими, набутими в онтогенезі і в процесі соціалізації особистості потребами. Згідно ієрархії потреб, де первинними детермінантами різних рівнів прояву активності людини визнаються внутрішні, іманентно властиві людині структури певних прагнень і спонукань, саме ця система виступає головним джерелом активності особистості [16].

Активність завжди спрямована на усунення або внутрішніх протиріч, або суперечностей з середовищем, або між суб'єктом і навколишнім середовищем, особистістю і соціальним середовищем. Усунення протиріч

відбувається або зі зміною суб'єктом себе, або через перетворення навколишнього середовища. При цьому безпосередні умови і специфіка пристосувальних функцій тих чи інших дій, спрямованих на встановлення оптимальних взаємовідносин людини з навколишнім середовищем, визначають типи взаємодій і характер зв'язків мотиваційно-сміслового, операційно-динамічного і продуктивно-результативного компонентів діяльності [132]. Активність індивіда по-різному проявляє себе в залежності від характеру його ставлення до життя, де можна виділити чотири типи ставлення: гедонічне, ідеологічне, прагматичне, егоцентричне [48].

Соціальна активність [19] може розглядатися як здійснення життєвих потреб особистості в період ранньої дорослості, до яких належать прагнення зайняти певну позицію в суспільстві, отримати суспільне визнання, забезпечити самовираження або самоактуалізацію тощо. Залежно від цього різними виявляються і багато інших характеристик особистості і її діяльності з точки зору мотивації, цілепокладання і змістоутворення.

Головними тут виступають не адаптивні властивості, а перетворювальні. Передбачається планований результат, що забезпечує конструювання особливого світу (техносфери і систем відносин), де здійснюється існування і розгортається просоціальна діяльність щодо перетворення себе і середовища, світу культури [23].

Особистісна і соціальна активність – інтегративні якості, що включають: знання і вміння, можливості і здатності адаптуватися в соціумі, вирішувати соціально значущі завдання, спільно виробляти рішення, брати участь в їх реалізації, брати на себе відповідальність, приймати закони і норми соціального життя, а також ціннісне розуміння соціальної дійсності, сукупність особистісно та соціально значущих дій, спрямованих на перетворення різних сфер діяльності, усвідомлена взаємодія з соціальним середовищем, застосування соціальних навичок в освітньому процесі та ін. [48].

Розвиток соціальної активності сприяє розвитку самосвідомості, в тому числі усвідомленню власних індивідуальних особливостей, набуттю цілеспрямованості і різноманіття почуттів і переживань, часових перспектив, ціннісних орієнтацій, призводить до розкриття адаптаційних ресурсів, визначення власного шляху розвитку і оформлення життєвих перспектив в період ранньої дорослості. Невідповідність в сучасному суспільстві статевих ролей культурно-історичним традиціям веде до неоднозначності в становленні і прояві психологічної статі особистості [48].

Соціальні процеси визначають необхідність дослідження конструювання образу світу, впливу середовища на вироблення індивідуальності, способів формування культури взаємин статей, упорядкування процесу статево-рольової соціалізації.

Наприклад, чоловікам, навпаки, властива престижно-споживча і спортивно-ігрова орієнтації; менш розвинені творчо-альтруїстична, соціально-творча смисложиттєві концепції [38].

Беручи до уваги ці закономірності, можна реалізувати індивідуалізацію в діяльності і стимулювати активність, сприяти розкриттю резервних можливостей особистості. У віці ранньої дорослості це має важливе значення, адже це час розвитку самосвідомості і прийняття важливих для подальшої діяльності рішень та життєвих виборів.

Вивчення ціннісно-сміслових конструктів, життєвих орієнтацій, мотиваторів активності, адаптивності і задоволеності аспектами життєдіяльності проводилося серед різних груп гендерної спрямованості респондентів з метою вивчення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

В результаті обробки даних виявлено, що у більшості досліджуваних (73,1%) присутній високий рівень розуміння цілей, змістового наповнення процесу життя і його результативності.

Високі показники впевненості і самостійного здійснення життєвого вибору у досліджуваних зафіксовані у 66,1% жінок і у 34,2% чоловіків.

Переважають респонденти маскулінної спрямованості (40,8%), у 33,2% респондентів паритетно зафіксований андрогінний і фемінний типи гендерних ролей; при цьому різниця показників в залежності від статі практично не виявлена.

Високий рівень смисложиттєвих орієнтирів виявлена у досліджуваних андрогінного типу практично за всіма параметрами (51,7%-74,8%); проблеми існують у фемінних респондентів з цілепокладанням (34,5%) і вірою в свої сили (61,8%), незадоволеність цим (73,5%) відзначається в маскулінних групах.

Гуманістична спрямованість (позитивне ставлення до себе та інших при усвідомленні своїх переваг і недоліків) є лідируючою (65,1%), хоча егоцентризм відзначається у 40,3% респондентів.

Адаптивні характеристики досить добре виражені у всіх груп гендерної спрямованості (65,5%-92,9%), але переважне значення зазначається у маскулінно і андрогінно спрямованих респондентів.

Виявлено, що тип гендерної спрямованості і життєві цінності визначають адаптивні характеристики респондентів (на рівнях статистичної значущості $p \leq 0,02$; $p \leq 0,05$): фемінний тип мотивований цінностями морально-духовного змісту, співпраці і партнерства, спрямований на «результат», наголошується висока старанність, що визначає гуманістичну спрямованість респондентів, пов'язану з прийняттям, повагою себе та інших, це підвищує адаптивні характеристики і допомагає вибудовувати партнерські відносини з іншими.

Група андрогінної спрямованості визначає спрямованість особистості на переживання теперішнього як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом процесу; у них існує мета і осмислення життєвих перспектив, відповідальність і власна воля для здійснення життєвого вибору, зазначається мотивація на краще. Вони виконують обов'язки, не пригнічуючи ініціативи інших, позитивно переживають теперішнє, гнучкі і пластичні – всі ці показники є важливою умовою якості адаптаційного процесу.

Маскулінний тип орієнтований на «мету» і «результат», перевага віддається організаторській та керівній функціям, прямим і авторитарним впливам: це іноді ускладнює міжособистісні відносини; прагнення до влади може породжувати конфлікти зовнішнього або внутрішнього плану, але визначає високу самооцінку психологічної адаптивності.

Група недиференційованої спрямованості характеризується неясністю позицій щодо гендерної ролі, що знижує якість і усвідомленість прийняття рішень, відповідальності за своє життя; спостерігається прагнення до групового спілкування і групового визнання; цю групу можна вважати групою ризику для виникнення труднощів в адаптації та у процесі здійснення життєвого вибору.

Будучи частиною соціуму, особистість у віці ранньої дорослості набуває певний суб'єктивний досвід, який виступає як внутрішня позиція, що включає особистісне осмислення вимог соціокультурного середовища. Актуальним стає свідоме формування особистісної та соціальної компетентності, побудова іншої системи відносин, виходячи з позицій нової свідомості, перегляду значущості понять сили і ієрархії, заміни їх поняттями співпраці на основі вдосконалення особистості.

Отже, позитивні соціокультурні явища відкривають широкі перспективи для життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості, для вирішення питань, пов'язаних з усвідомленим вибором ціннісно-сміслових орієнтирів і життєвої позиції та процесом самовизначення.

Тому дослідження було спрямовано на з'ясування того, як під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів формується активна позиція особистості в період ранньої дорослості, як в процесі тієї чи іншої діяльності і досягнутих результатів змінюються умови, що забезпечують новий і якісно інший рівень її активності для здійснення життєвого вибору.

Показано, що вирішення проблеми гендерної специфіки активності у контексті здійснення життєвого вибору полягає у заохоченні розвитку особистості в бік індивідуального самовираження. Процес формування нових

орієнтирів і суспільної активності складний і суперечливий, тривалий у часі і багато в чому залежить від зміни поколінь, для кожного з яких характерні свої стереотипи світогляду.

Соціальні процеси визначають необхідність дослідження способів формування культури взаємин, в тому числі між статями, упорядкування процесу соціалізації через призму індивідуалізації та гуманізації. Основною ідеєю гуманізації є розвиток особистої культури суб'єкта пізнання, а її реалізація передбачає створення умов для діалогу і співпраці, морального вчинку і творчого мислення.

Гуманізація суспільства, в свою чергу, безпосередньо пов'язана зі змінами та модернізацією життєвої позиції суб'єкта. Необхідністю стає звернення до формування спрямованості на цінності професійної та особистісної самореалізації [86]. Вивчення життєвих позицій особистості в період ранньої дорослості надає можливість виявити ступінь її адаптації до нових соціальних умов і її інноваційний потенціал.

При попередньому теоретичному аналізі проблеми дослідження було з'ясовано, що вибір значущого іншого є одним з життєвих виборів, істотний вплив на який надає особистісна та соціальна зрілість.

Слід наголосити, що протягом свого життєвого шляху, незалежно від тієї соціальної ситуації, в якій знаходиться на даний момент особистість, вона здійснює міжособистісні вибори, об'єктом яких може виступати значуща для неї людина [17].

З'ясовано, що вибір значущого іншого є одним з життєвих виборів, істотний вплив на який надає особистісна зрілість [28]. Викладено ознаки і характеристики життєвих виборів респондентів. Розглянуто результативні показники вибору значущого іншого, що відображають зміст і просторово-часову перспективу вибору і виражені в самооцінці респондентів.

Результативні показники проаналізовані у зв'язку зі зрілістю особистості, що обумовлює специфіку життєвих виборів.

Особистісна зрілість розглядається як специфічна конфігурація особистісних особливостей, побудова якої відображена цілісністю взаємопов'язаних компонентів, включаючи ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий, рефлексивний, операційний. Види особистісної зрілості виділено на основі змісту кожного з компонентів та розглянуто у континуумі «особистісна зрілість – особистісна незрілість».

Емпірично вивчено і розкрито зміст результативних показників вибору значущого іншого у чоловіків і жінок в залежності від вираженості і видів їх особистісної зрілості. Емпірично встановлено, що особливості результативних показників обумовлені зрілістю і статевою диференціацією.

За допомогою методу полярних груп створені профілі обраного значущого іншого «зрілими» і «незрілими» чоловіками і жінками. Емпірично встановлено, що подібним при виборі значущого іншого для «зрілих» і «незрілих» респондентів є зміст матеріальних цінностей, освіти, віросповідання, особливості способу життя і професійної діяльності, ціннісно-мотиваційної сфери значущого іншого.

Для «незрілих» досліджуваних, на відміну від зрілих, є важливим і рівень доходу обраної значущою іншою людиною.

Значущою іншою може бути будь-яка людина, яка має вплив на поведінку і розвиток особистості, тобто на прийняття нею тих чи інших соціальних норм, ціннісних орієнтацій, формування образу себе. Інакше кажучи, значимий інший вивчається в контексті соціально-психологічних відносин особистості. Особистість вибирає партнерів по взаємодії і спілкуванню в різних сферах соціальної життєдіяльності: друзів, партнерів в навчальній та професійній взаємодії, в особистому житті.

Роль значущого іншого для суб'єктів полягає у побудові і створенні сім'ї, нових відносин; з ним пов'язуються уявлення про ідеального товариша, дружину, партнера по бізнесу. Тому вибір друзів, супутника життя, сексуального партнера підготовлений соціальною ситуацією розвитку особистості в період ранньої дорослості. Вибір значущої іншої людини нале-

жить до особистісних виборів, оскільки при здійсненні даного вибору особистість орієнтується на свої цінності і потреби, на їх співвідношення і певний збіг з цінностями і потребами значущого іншого [19].

У контексті дослідження вибір значущого іншого виступає одним з життєвих виборів особистості в період ранньої дорослості, ознаками якого є: здатність впливати на розвиток особистості і визначати її долю; особистісна значимість; віднесення до окремої життєвої сфери – професійної, соціальної, сімейної [26].

Встановлено, що в якості показників життєвого вибору, які потрібні для правильного, зрілого, усвідомленого і обдуманого вибору, виступають процесуальні і результативні.

Процесуальні характеристики відображають свідому включеність особистості, міру її самостійності і впевненості в ході здійснення життєвого вибору, результативні – зміст і просторово-часову перспективу вибору.

Процесуальні характеристики (впевненість, самостійність, усвідомленість) належать саме вибору зрілої особистості, емпірично вивчаються переважно на прикладі професійного і кар'єрного виборів [83; 96; 118]. Їх особливості обумовлені статтю, віком, вираженістю особистісної та соціальної зрілості в період ранньої дорослості.

Характеристики життєвих виборів з точки зору його результату були діагностовані за оцінками суб'єктів часу досягнення бажаного результату вибору. У дослідженні акцентувалася увага тільки на результативних характеристиках вибору значущої іншої людини. Результативні показники вибору значущого іншого методично діагностувалися за оцінками респондентів часової перспективи і значимості для них запропонованих біологічних, соціальних і особистісних властивостей, що дозволяють створити портрет обраної значущою людини. В основу опису портрета була покладена концепція, в якій людина розглядається як біологічний індивід, суб'єкт діяльності і особистість [10].

Це значно звужує коло досліджень з даної тематики: не дозволяє розширити уявлення про об'єкт значущого іншого, вивчити вибір значущого іншого респондентами у віці ранньої дорослості, закономірності даного вибору зрілими і незрілими особистостями. Науково-психологічні дослідження характеристик вибору значущого іншого в залежності від статі, вираженості і виду особистісної зрілості нечисленні.

Для аналізу отриманих результатів був застосований метод полярних груп. При обробці емпіричних даних використовувалися методи непараметричної статистики (критерії Фрідмана, Вілкоксона), процедура квантилювання, біноміальний критерій. Аналіз часових інтервалів для вибору значущого іншого здійснювався з урахуванням квантильних значень індивідуальних показників часових інтервалів, що відзначалися респондентами.

Для даного вибору тривалим часовим інтервалом приймалися показники від 7 років і вище, коротким – нижче 7 років. У попередніх дослідженнях особистісна зрілість була представлена конфігурацією особистісних особливостей, що виражається у сформованості на даний момент розвитку особистості ієрархією цінностей і мотивів індивідуалізації та соціалізації (ціннісно-мотиваційний компонент), вираженою вольовою саморегуляцією (емоційно-вольової компонент), розвиненою самосвідомістю (рефлексивний компонент), високою довільністю поведінки, поряд із вираженою соціальною адаптацією (операційний компонент).

В результаті факторного аналізу були емпірично виділені і описані види зрілості, що розрізняються за провідним змістом домінуючого компонента, взаємопов'язаного з іншими компонентами.

Розподіл респондентів за видами особистісної зрілості/незрілості наведено у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Розподіл респондентів за видами особистісної зрілості/незрілості

Види зрілості	Кількість респондентів	
	n	%

Особистісна зрілість	127	53,4
Висока соціальна адаптованість завдяки внутрішньому контролю	51	21,4
Усвідомлення своїх соціальних ролей	39	16,4
Самовираження	37	15,6
<i>Особистісна незрілість</i>	<i>111</i>	<i>46,6</i>
Акцентування цінностей індивідуалізації	35	14,6
Неконструктивна рефлексивність	30	12,6
Значимість творчості	33	13,9
Особистісна інфантильність	13	5,5

Як видно з табл. 2.6, в результаті виділилися групи респондентів з властивими їм відповідними видами зрілості:

1 група (21,4%) – «висока соціальна адаптованість завдяки внутрішньому контролю»;

2 група (16,4%) – «усвідомлення своїх соціальних ролей»;

3 група (15,6%) – «самовираження»;

4 група (13,9%) – «значимість творчості».

5 група (14,6%) – «акцентування цінностей індивідуалізації»;

6 група (12,6%) – «неконструктивна рефлексивність»;

З урахуванням змісту особистісних рис, властивих респондентам перших чотирьох груп, їх види зрілості були віднесені до полюсу «особистісна зрілість», інші види зрілості – до полюса «особистісна незрілість».

Останню групу (5,5%) склали респонденти, які характеризувалися особистісною інфантильністю, які також були віднесені до полюсу «особистісна незрілість» [82].

Результати проведеного дослідження дозволили констатувати, що особливості результативних показників вибору значущого іншого розрізняються в залежності від статі і зрілості особистості, яка здійснює вибір.

За допомогою методу полярних груп були узагальнені характеристики обраного значущого іншого, представлені його профілі для суб'єктів вибору, що розрізняються особистісною зрілістю.

Для «зрілих» жінок значущою іншою людиною виступає чоловік-ровесник або чоловік старшого віку, як правило, це друг або колега по роботі, мешканець міста, який має власне житло і автомобіль-іномарку, вищу освіту, високий рівень доходу, провідним для нього є переважно кар'єрний спосіб життя; зайнятий у соціальному, артистичному або дослідному типах професій; православний, шанує сімейні традиції. На думку жінок, для нього важливі цінності матеріального достатку і самовдосконалення.

«Незрілі» жінки в якості значущої іншої людини вибирають чоловіка, друга, або колегу по роботі, як чоловіка, так і жінку, ровесника або людину старшого віку, мешканця міста, який має власне житло і автомобіль-іномарку, вищу освіту, рівень доходу вище середнього, який веде в основному кар'єрний спосіб життя, зайнятого в артистичному або підприємницькому типах професій. Вибрана значимою людиною повинна бути православною; для неї цінностями є сім'я, кар'єра і самовдосконалення.

Таким чином, як для «зрілих», так і для «незрілих» жінок при виборі значущого іншого однаково важливим є біологічні, суб'єктні і особистісні властивості, включаючи соціально-демографічні та ціннісно-мотиваційні, обраної значущою людини.

Розбіжності виявляються за змістом цінностей і мотивів, що становлять особистісні властивості обраних значущих інших. Для «зрілих» жінок значимими є їх цінності адаптації та індивідуалізації, для «незрілих» – цінності соціалізації та індивідуалізації.

Для «зрілих» чоловіків значущим іншим виступає будь-яка людина незалежно від її статі, віку і походження. Однак у неї має бути власне жит-

ло і автомобіль-іномарка, вища освіта, середній або вище середнього рівень доходу; вона може вести будь-який спосіб життя, крім богемного і громадського, бути зайнятою в соціальному, інтелектуальному або підприємницькому типах професій.

Значуща людина повинна бути православною, шанувати сімейні та національні традиції; для неї мають бути важливими цінності сім'ї, творчості, поваги і визнання оточуючих, самовдосконалення і освіти, прагнення до зміцнення свого здоров'я, стабільного життя; поваги і визнання оточуючими, самоактуалізації.

Для «незрілих» чоловіків значущим іншим є колега по роботі, незалежно від статі, віку, походження та наявності у нього особистого автомобіля. Однак він повинен мати власне житло, вищу освіту, вище середнього або високий рівень доходу; бути зайнятим в інтелектуальному або підприємницькому типах професій, вести будь-який спосіб життя, крім матримоніального і гностичного; бути православним або атеїстом, шанувати сімейні традиції, має бути присутнім прагнення до поваги і визнання оточуючими і самоактуалізації.

Отже, як для «зрілих», так і для «незрілих» чоловіків при виборі значущого іншого не мають істотного значення біологічні властивості обраної значущої людини. Розбіжності виявляються за змістом цінностей і мотивів, що становлять особистісні властивості обраних значущих інших.

Для «зрілих» чоловіків значущими є цінності соціалізації та індивідуалізації, для «незрілих» – будь-які цінності, за винятком окремих цінностей адаптації (здоров'я, відпочинок) і соціалізації (сім'я).

Аналіз самооцінок респондентів часової перспективи вибору значущого іншого виявив, що загальною закономірністю для всіх респондентів є вибір значимої людини на тривалий період часу – понад 7 років.

Таким чином, особливості результативних показників вибору значущого іншого обумовлені зрілістю і статевою диференціацією. Виражені ві-

дмінності результативних показників проявляються в змісті вибору значущого іншого, здійснюваного чоловіками і жінками.

Для «зрілих» і «незрілих» респондентів значущими є соціально-демографічні характеристики і особистісні властивості обраної значущої людини. Незалежно від зрілості особистості для жінок переважно значимими є цінності індивідуалізації обраною значущою іншою людиною, для чоловіків – цінності соціалізації та індивідуалізації.

Отже, викладено ознаки і характеристики життєвих виборів особистості в період ранньої дорослості. Розглянуто результативні показники вибору значущого іншого, що відображають зміст і просторово-часову перспективу вибору і виражені у самооцінці респондентів.

Результативні показники проаналізовані у зв'язку зі зрілістю особистості, що обумовлює специфіку життєвих виборів. Особистісна зрілість розглядається як специфічна конфігурація особистісних особливостей, побудова якої відображена цілісністю взаємопов'язаних компонентів, включаючи ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий, рефлексивний, операційний. Види особистісної зрілості виділені на основі змісту кожного з компонентів і розглянуті у континуумі «особистісна зрілість – особистісна незрілість».

Емпірично вивчено і розкрито зміст результативних показників вибору значущого іншого у чоловіків і жінок в залежності від вираженості і видів їх особистісної зрілості. Встановлено, що особливості результативних показників обумовлені зрілістю і статевою диференціацією респондентів в період ранньої дорослості.

За допомогою методу полярних груп створені профілі обраного значущого іншого «зрілими» і «незрілими» чоловіками і жінками. Емпірично визначено, що подібним при виборі значущого іншого для «зрілих» і «незрілих» респондентів є зміст матеріальних цінностей, освіти, віросповідання, особливості способу життя і професійної діяльності, ціннісної і мотиваційної сфер значущого іншого. Для «незрілих» досліджуваних, на відмі-

ну від «зрілих», є важливим й рівень доходу обраної значущою іншої людини.

2.3. Дослідження соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості

На *третьому етапі* дослідження було проведено вивчення соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості. З цією метою була застосована методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, в адаптації О. Осницького). Значущими особливостями цієї методики була можливість виступити індикатором особливостей включення респондентів у взаємодію з соціумом за показниками соціально-психологічної адаптації, а також визначити показники конструктивної і деструктивної взаємодії з ним.

Для оцінки взаємин з найближчим соціальним оточенням респондентів застосовувалася методика Н. Кузьміної, що дозволила виявити значимість їх найближчого соціального оточення і визначити бажані відносини з ним, що впливають на життєвий вибір.

В якості можливих особистісних ресурсів включення в життя соціуму розглядалися параметри мотивації, що встановлювалися за опитувальниками «Шкали академічної мотивації» (Т. Гордєєва, О. Сичов, Є. Осін), внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації (Т. Амабіле), базових потреб (Е. Дісі), допитливості (Т. Кашдан), відповідальності особистості (В. Прядеін), параметрів її самоставлення (за С. Панлілєєвим), як усвідомлюваних, так і імпліцитних (модифікація М. Падун), мотиваційної індукції (Ж. Нюттен) і життєвих орієнтацій (О. Коржова).

Представлено результати двох досліджень включення досліджуваних в соціальний контекст реалізації життєвого вибору з метою виявлення особистісно значущих параметрів життєвого контексту, а також особистісних

ресурсів і бар'єрів прийняття особливостей власного життєвого світу і готовності активно включатися у взаємодію з ним, здійснювати життєвий вибір.

Перше – це дослідження готовності респондентів до включення в соціальний контекст творчої самореалізації. Друге – це вивчення сприйняття респондентами соціального контексту вибору траєкторії освіти (професіоналізації), особистісних ресурсів і бар'єрів існування у ньому.

Результати показали, що стихійно сформована готовність респондентів до включення в соціальний контекст власного життя не може в повній мірі забезпечити конструктивність життєвого вибору та ефективну соціально-психологічну адаптацію. Це вимагає цілеспрямованої роботи з підтримки становлення особистості в період ранньої дорослості.

Сучасна соціокультурна ситуація виявила значимість «людського чинника» як ресурсу благополуччя суспільства і його успішного розвитку.

У той же час постало питання про фактори розкриття людського капіталу. А це, в свою чергу, спонукало звернутися до факторів середовища самореалізації особистості. Увага до факторів середовища, що виступають і як ресурс, і бар'єр розкриття особистістю свого потенціалу та здійснення життєвого вибору, не є випадковим. Воно стало наслідком усвідомлення радикальних і швидких змін життєвого світу сучасності [98].

Розуміння значущості змін життєвого світу для становлення особистості в період ранньої дорослості та успішності її включення у взаємодію з навколишнім світом з метою здійснення життєвого вибору простежується у висловленні А. Маслоу про те, що як ніколи стрімкий рух людського життя, що виявляється в швидкому накопиченні нових фактів, зміні технологій, істотно змінює взаємодію людини зі світом. Ця зміна настільки радикальна, що вимагає появи нової людини. Її головними відмінними рисами, на думку А. Маслоу, є готовність і здатність комфортно почувати себе в умовах постійних змін, при вирішенні нових завдань, які не зустрічалися у попередньому досвіді.

На значущість радикальних і швидких змін життєвого світу як чинника самореалізації особистості звернули увагу інші вчені [98], підкреслюючи, що для змін, які відбуваються, характерні не тільки високі темпи, а й різкі переструктурування навколишнього світу, до яких більшість осіб може бути не готовими.

Важливим для аналізу середовищних регуляторів діяльності особистості є точне розуміння того, яка структура соціального середовища, що саме в ній сприймається як важливе і значуще. З цієї точки зору представляється доцільним взяти до уваги характеристику психологічного простору особистості [89].

Вчені розглядають психологічний простір особистості як сформовану суб'єктом систему позитивно, нейтрально або негативно значущих об'єктів або явищ. Ці об'єкти і явища перебувають у взаємозв'язках один з одним, виконують певні функції відповідно до прийнятих в соціальному середовищі норм і правил. Подання про складну структуру психологічного простору особистості викликає необхідність в концептуальних засадах для виділення компонентів психологічного простору і взаємозв'язків між ними. Найбільш очевидним у зв'язку з цим посилення є звернення до екологічних концепцій психічного розвитку, найбільш авторитетною з яких є концепція У. Бронфенбреннер.

Зроблений У. Бронфенбреннер розподіл компонентів життєвого середовища особистості на мікро-, мезо-, еко- і макросередовище надає можливість обґрунтувати напрями дослідження факторів середовища благополучного і конструктивного включення особистості в соціум. Саме з таких позицій були проведені дослідження факторів середовища щодо розкриття особистістю в період ранньої дорослості своїх можливостей. Метою дослідження було встановлення значущих факторів середовища включення особистості в сучасний життєвий світ і виявлення необхідних для цього особистісних ресурсів з метою здійснення життєвого вибору.

Перше дослідження було присвячене становленню готовності респондентів до творчої реалізації у притаманному творчій (мистецькій) сфері діяльності соціальному контексті. Метою другого дослідження було встановлення особистісних ресурсів готовності до включення в життя респондентів у віці ранньої дорослості, які обрали різні траєкторії здобуття професійної освіти. В обох випадках йдеться про респондентів, які переживають період життєвого і професійного становлення, знаходяться в процесі набуття особистісних ресурсів, необхідних для ефективної взаємодії з соціумом та здійснення життєвого вибору.

У той же час умови включення у взаємодію з соціумом в кожному з досліджень мають свої особливості, що дозволяє уточнити можливу роль факторів середовища у набутті особистістю готовності до взаємодії з ним.

Вихідними для дослідження готовності респондентів до включення в соціальний контекст творчої самореалізації були нижченаведені положення.

По-перше, професійна діяльність у творчій сфері не пов'язана з нормативно заданими способами і критеріями успішності діяльності, як в більшості інших професій [18].

По-друге, невід'ємною рисою діяльності в творчості є протиріччя між значимістю творчої індивідуальності і необхідністю брати до уваги сформовані в суспільстві критерії професійної успішності [37].

По-третє, властиве прагнення до персоналізації в творчій професії породжує протиріччя між прагненням знайти розуміючу аудиторію і побоюванням негативних думок і оцінок з боку оточуючих [37], яке є причиною труднощів соціально-психологічної адаптації.

По-четверте, придбання респондентами творчої професії часто не схвалюється близьким оточенням, що розглядають її як ненадійну, таку, що не забезпечує життєвого благополуччя.

Нарешті, для сучасного соціального контексту творчості характерне поєднання зниження обмежень свободи творчості з низьким рівнем соціа-

льної підтримки фахівців в цій сфері, зокрема пов'язаними зі стрімкими змінами кон'юнктури ринку. Таким чином, в особливостях соціального контексту творчої самореалізації респондентів простежується вплив всіх компонентів життєвого світу сучасної людини, виділених У. Бронфенбреннер, від мікросередовища до макросередовища, що підтверджується даними багатьох досліджень [68; 109; 116; 128].

У зв'язку з перерахованими особливостями соціального контексту творчості виникає питання про те, які його особливості істотно значимі для респондентів і якими особистісними ресурсами вони володіють для включення в сучасний соціальний контекст творчої самореалізації і здійснення життєвого вибору.

Друге дослідження присвячене виявленню особистісних ресурсів включення в життя соціуму респондентів, які обрали різні траєкторії освіти. Порівняння зазначених двох груп дозволяє встановити, якою мірою факторами їх життєвого і професійного самовизначення стають такі явища, як соціальне розшарування суспільства, залежність доступу до освіти від матеріальних можливостей, престижність в соціумі тих чи інших напрямків професійного розвитку [18; 95].

Дослідження показало, що ставлення до освіти, визначення життєвих перспектив різняться у респондентів з різних соціальних верств, з сімей з різним рівнем матеріального достатку.

У респондентів з соціально незахищених груп присутнє визнання обмеженості своїх можливостей, що знижує інтерес до освіти і саморозвитку. Увага до соціальної престижності професій призводить до розуміння, що оцінка доступності престижної професії стає фактором самоставлення, яке позначається на активності в постановці і реалізації життєвих планів [1; 37].

Дослідження проводилися по одній схемі. Досліджувана група порівнювалася з іншою, що відрізняється відповідно до запропонованих фак-

торів середовища щодо включення в життя соціуму і здійснення життєвого вибору.

У першому дослідженні особливості включення в соціальний контекст респондентів творчої спрямованості зіставлялися з аналогічними параметрами досліджуваних не мистецької сфери діяльності, професія яких відрізняється від творчої професії наявністю соціально заданих зразків і критеріїв професійної діяльності, визнанням цінності професії як ресурсу матеріального благополуччя, схвальним ставленням оточення до професійного вибору (економічний, юридичний, управлінський напрями).

В обох дослідженнях основним індикатором особливостей включення респондентів у взаємодію з соціумом були показники соціально-психологічної адаптації, які встановлювалися за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда в адаптації О. Осницького.

Значущими для проведених досліджень особливостями цієї методики є широкий спектр параметрів, що характеризують соціально-психологічну адаптацію, а також можливість визначити показники конструктивної і деструктивної взаємодії з соціумом. В обох дослідженнях для оцінки взаємин з найближчим соціальним оточенням застосовувалася методика Н. Кузьміної, що дозволяло виявити значимість для обстежуваних осіб їх найближчого соціального оточення і визначити бажані відносини з ним.

Як зазначалося вище, в якості можливих особистісних ресурсів включення в життя соціуму розглядалися параметри мотивації, що встановлювалися за опитувальником «Шкали академічної мотивації» (Т. Гордєєва, О. Сичов, Є. Осін), опитувальників допитливості (Т. Кашдан), внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації (Т. Амабіле) [301], базових потреб (Е. Дісі), відповідальності, яка визначалася за методикою В. Прядеїна, параметри самоствавлення (за С. Пантілєєвим), як усвідомлюваних, так і імпліцитних (модифікація М. Падун), мотиваційної індукції (Ж. Нюттен) й життєвих орієнтацій (О. Коржова).

Теоретичною основою опитувальника академічної мотивації слугували уявлення про внутрішню і зовнішню мотивації діяльності в теорії самодетермінації. Різні типи мотивації виділені відповідно до уявлень про потреби, пов'язані з діяльністю (потреби в пізнанні, досягненні, саморозвитку), а також зовнішні по відношенню до неї потреб особистості – в автономії і повазі [63].

Результати конфірматорного факторного аналізу підтвердили наявність 7 незалежних шкал, що характеризують три типи внутрішньої мотивації (пізнавальна, мотивація досягнення, мотивація саморозвитку), три типи зовнішньої мотивації діяльності (мотивація самоповаги, інтроецирована, екстернальна) і амотивація [63].

Всі шкали опитувальника володіють прийнятною надійністю ($0,71 < \alpha < 0,91$) і демонструють передбачувані кореляції з показниками допитливості, іншими опитуваннями внутрішньої і зовнішньої мотивації, а також показниками базових потреб (в автономії, компетентності та зв'язаності). Статеві відмінності у показниках академічної мотивації виявилися слабшими, ніж відмінності, пов'язані зі специфікою закладів вищої освіти. Аналіз цілісних мотиваційних профілів як для груп, так і для окремих респондентів дозволив надати якісну характеристику їх мотивації.

Важливими виявилися результати дослідження психологічних факторів, що забезпечують академічні досягнення, актуально не тільки з точки зору передбачення успішності навчання, але і в зв'язку з їх роллю у життєвому виборі.

Мотиваційні змінні відіграють важливу роль в здійсненні ефективної діяльності, запускаючи, спрямовуючи її і регулюючи її виконання. Мотивація діяльності є складною, багатовимірною структурою, що включає в себе не тільки мотиви, а й цілі, стратегії реагування на невдачі, наполегливість, когнітивні складові і механізми [64].

При внутрішній мотивації виконувана діяльність сама по собі представляє для індивіда інтерес і цінність, приносить задоволення. У разі зов-

нішньої мотивації виконувана діяльність є засобом досягнення інших, зовнішніх по відношенню до її змісту результатів, до яких прагне індивід. Дослідження показують, що внутрішня мотивація діяльності позитивно пов'язана з рішенням творчих завдань, проявами понятійного мислення і когнітивною гнучкістю, є предиктором більш ефективних навчальних стратегій, наполегливості, продуктивних копінг-стратегій, а також академічних досягнень і психологічного благополуччя [63].

При внутрішній мотивації виконання діяльності супроводжується переживаннями потоку, захопленістю процесом діяльності, ентузіазмом, задоволенням. Подолання початкового протиставлення внутрішньої і зовнішньої мотивації і виділення якісно різних типів зовнішньої мотивації запропоновано в рамках теорії самодетермінації [64]. У даній теорії стверджується, що зовнішня мотивація діяльності є неоднорідним утворенням, в якому можна виділити чотири типи регуляції – екстернальну, інтроецировану, ідентифіковану і інтегровану, що характеризуються різним ступенем фрустрації потреби в автономії (максимальна її фрустрація має місце при екстернальній регуляції). При цьому під потребою в автономії автори теорії розуміють прагнення бути активним суб'єктом, джерелом власної діяльності, управляти своєю поведінкою.

Як показали результати дослідження, проведені в рамках теорії самодетермінації на матеріалі різних видів діяльності, на відміну від зовнішньої ідентифікованої, інтегрованої і внутрішньої мотивації (так званих автономних форм регуляції), зовнішня інтроецирована і екстернальна мотивація (контрольовані форми регуляції) пов'язані з менш продуктивними реакціями на труднощі, меншими досягненнями в діяльності, порівняно низьким психологічним благополуччям.

Уявлення про зміст і структуру мотивації досягнення, а також власне навчальної діяльності розроблялися в роботах [62; 63; 64]. Внутрішня і зовнішня мотивація навчальної діяльності складаються з мотивів, релевантних змісту навчальної діяльності або зовнішніх по відношенню до неї, від-

повідно, спрямованих на задоволення або подолання фрустрації інших потреб, не пов'язаних безпосередньо з виконуваною діяльністю. Внутрішня мотивація являє собою відносно гомогенне утворення і задається мотивами, в основі яких лежить прагнення до задоволення потреб в пізнанні, досягненні і саморозвитку [64].

Зовнішні мотиви задаються різного роду зовнішніми потребами особистості, найбільш характерними з яких є потреби в повазі, автономії і прийнятті. З отриманих даних в області мотивації діяльності з'ясовано, що виділення типів зовнішньої мотивації за параметром автономії є корисним для розуміння механізмів і передбачення благополуччя і успішності діяльності [36].

Для діагностики внутрішньої і зовнішньої мотивації у дослідженні був використаний опитувальник «Шкали академічної мотивації». Вона відповідає формату опитувальника академічної мотивації (AMS-C) Р. Валлеранда з колегами. Респондентам пропонувалося за 5-бальною шкалою оцінити різні варіанти відповіді на питання «Чому Ви наразі ходите на заняття в університет?».

Методики складається з 7 шкал: три шкали внутрішньої мотивації (мотивація пізнання, досягнення і саморозвитку), три шкали зовнішньої мотивації (мотивація самоповаги, інтроецирована і екстернальна мотивація), а також шкали амотивації.

Шкала мотивації пізнання спрямована на діагностику прагнення пізнати нове, зрозуміти досліджуваний предмет, пов'язаний з переживанням інтересу і задоволення в процесі пізнання.

Шкала мотивації досягнення вимірює прагнення домагатися максимально високих результатів, відчувати задоволення в процесі вирішення складних завдань. Ці дві шкали опитувальника в цілому відповідають шкалами AMS-C.

Шкала саморозвитку є оригінальною і вимірює вираженість прагнення до розвитку своїх здібностей, свого потенціалу, досягнення відчуття майстерності та компетентності.

Шкала інтросцированої мотивації вимірює спонукання до навчання, обумовлене відчуттям сорому і почуттям обов'язку перед собою та іншими значущими людьми.

Шкала екстернальної мотивації оцінює ситуацію вимушеності діяльності, обумовлену необхідністю слідувати вимогам, які диктуються соціумом; при цьому потреба в автономії максимально фруструється [63].

Шкала амотивації вимірює відсутність інтересу і відчуття осмисленості діяльності, вона відповідає шкалі амотивації опитувальника AMS-C.

Для відбору тверджень, відповідних теорії і релевантних життєвому досвіду респондентів, їм було запропоновано письмово дати кілька варіантів відповіді на питання «Чому Ви наразі ходите на заняття в університет?». В результаті відбору, спрямованого на оптимізацію структури чинника і максимізацію внутрішньої узгодженості шкал, були обрані 4 твердження на кожну шкалу. Таким чином, підсумковий варіант методики утворений 28 твердженнями [63].

Шкала допитливості включає 11 пунктів, згоду з якими необхідно оцінити за 7-бальною шкалою (від «повністю не згоден» до «повністю згоден»). Вони утворюють три субшкали: дослідження новизни (наприклад, «Я вважаю себе людиною, яка, опинившись у новій ситуації, намагається дізнатися якомога більше»), поглинення діяльністю («Коли я чимось зайнятий (а), я настільки поринаю в це, що забуваю про час») і перевагу складності («Я отримую задоволення від процесу пошуку рішення складного завдання»). Всі шкали і загальний показник допитливості демонструють прийнятну внутрішню узгодженість (показник α -Кронбаха склав, відповідно, 0,82, 0,69, 0,73 і 0,86).

Опитувальник внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації складається з 30 пунктів, варіанти відповідей на які представлені

п'ятибальною шкалою. Твердження утворюють дві шкали: внутрішньої мотиваційної орієнтації і зовнішньої мотиваційної орієнтації. Коефіцієнти надійності α -Кронбаха для цих шкал склали відповідно 0,79 і 0,76, що дозволило зробити висновок про їх внутрішню узгодженість [63].

Для перевірки припущення про існування зв'язків між задоволеністю базових психологічних потреб і різними типами мотивів у дослідженні оцінювалися базові потреби. Для цієї мети використовувався опитувальник базових потреб, який був розроблений Е. Дісі зі співавторами. Він складається з 3-х шкал, що вимірюють ступінь задоволення потреби в автономії, у компетентності, у прийнятті.

Досить висока внутрішня узгодженість цих шкал підтверджується значеннями коефіцієнтів α -Кронбаха, рівними, відповідно, 0,83, 0,82 і 0,71. Три шкали базових потреб статистично значимо позитивно пов'язані між собою ($0,5 < r < 0,6$).

Використовувалися методи порівняння вибірок, кореляційний аналіз і конфірматорний факторний аналіз.

Відповідність емпіричної структури методики теоретичній моделі перевірялася за допомогою конфірматорного факторного аналізу [304]. При створенні моделі конфірматорного факторного аналізу кожен пункт опитувальника був віднесений до одного з 7-ми факторів відповідно до теоретичної моделі. Кореляції факторів один з одним задавалися в моделі як оцінювані («вільні») параметри [63].

Отримана в результаті модель продемонструвала показники відповідності вихідним даним: S-B $\chi^2=747,142$; $df=329$; $p<0,001$; RMSEA=0,053; CFI=0,927; NNFI=0,916. Аналіз індексів модифікації Лагранжа показав, що модель може бути покращена з урахуванням коваріації між помилками завдань 1 і 2, а також завдань 23 і 24. Ці завдання ставляться до різних, але близьких за психологічним змістом шкал і, крім того, мають близьке розташування в тексті методики, що, очевидно, може бути причиною коваріації їх помилок.

Крім того, з опорою на результати тесту на виключення параметрів («Wald test») з моделі 2 були видалені слабкі зв'язки між факторами пізнавальної і інтросцированої мотивації, мотивації досягнення і інтросцированої мотивації, а також інтросцированої мотивації і амотивації. Внесення цих змін у модель покращило показники відповідності моделі даними: S-B $\chi^2=670,49$; $df=330$; $p<0,001$; RMSEA=0,047; CFI=0,941; NNFI=0,932. Ці значення свідчать про те, що модель добре узгоджується з емпіричними даними. Внутрішня узгодженість шкал підтверджується високими значеннями коефіцієнтів надійності (α -Кронбаха), наведеними у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Інтеркореляції шкал за опитувальником ШАМ

Шкали моти- вації	I	II	III	IV	V	VI	Надійність шкали α - Кронбаха
Внутрішня: I	1						0,91
Внутрішня: II	0,75*	1					0,89
Внутрішня: III	0,71*	0,73*	1				0,81
Зовнішня: IV	0,33*	0,32*	0,62*	1			0,86
Зовнішня: V	-0,5	-0,7	0,14**	0,42*	1		0,76
Зовнішня: VI	-0,24	-0,28*	-0,11***	0,22*	0,63*	1	0,71
Амотивація	-0,49	-0,35*	-0,41*	-2,8*	0,06	0,23*	0,84

*Примітка: I – мотивація пізнання, II – мотивація досягнення; III – мотивація саморозвитку; IV – мотивація самоповаги; V – інтросцирована мотивація; VI – екстернальна мотивація; * - коефіцієнти є значущими при $p<0,001$; ** - $p<0,01$; *** - $p<0,05$.*

Інтеркореляції шкал ШАМ (див. табл. 2.7) свідчать про те, що в цілому взаємозв'язки шкал відповідають теоретичним уявленням про структуру і співвідношення зовнішньої і внутрішньої мотивації. Як і очікувало-

ся, три типи внутрішньої мотивації (пізнавальна, досягнення і саморозвитку) демонструють прямі зв'язки між собою (r у межах 0,71-0,75).

Шкали внутрішньої мотивації показують помірні прямі зв'язки з зовнішньою мотивацією самоповаги, відсутність зв'язку з інтроецированою мотивацією (за винятком слабкого зв'язку шкали мотивації саморозвитку) і зворотний зв'язок з екстернальною мотивацією.

Три типи зовнішньої мотивації також позитивно корелюють між собою, проте величина цих зв'язків є нижчою (r в межах від 0,22 до 0,63), що свідчить про відносно меншу однорідність зовнішньої мотивації у порівнянні з внутрішньою, і, відповідно, про більшу складність її структури. Помірний прямий зв'язок амотивації зі шкалою екстернальної мотивації і сильніші зворотні – зі шкалами внутрішньої мотивації узгоджуються з тим, що стан амотивації респондентів визначається, у першу чергу, відсутністю інтересу до навчання, втратою розуміння його сенсу.

Результати оцінки надійності та показники динаміки мотивації наведено у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Коефіцієнти ретестової надійності та показники динаміки мотивації

Шкали мотивації	r-Пірсона	Середнє значення за шкалами		Різниця середніх	t-критерій	p
		I зріз	II зріз			
I	0,84	16,01	15,31	-0,69	-2,50	<0,05
II	0,86	13,59	13,54	-0,06	-0,20	Незнач.
III	0,80	15,17	15,17	0,00	0,00	Незнач.
IV	0,69	15,01	14,26	-0,75	-1,85	Незнач.
V	0,55	12,91	13,31	0,41	0,93	Незнач.

I	16,16	3,46	16,40	3,27	15,84	3,69	1,68	Незнач.	0,16
II	14,33	3,89	14,34	3,76	14,34	4,08	-0,01	Незнач.	0,00
III	15,76	3,29	16,00	3,08	15,44	3,56	1,77	Незнач.	0,17
IV	15,08	3,98	15,58	3,71	14,39	4,23	3,18	<0,01	0,30
V	12,69	4,16	13,01	4,11	12,28	4,17	1,84	Незнач.	0,18
VI	11,07	4,01	11,10	3,98	11,04	4,06	0,17	Незнач.	0,02
VII	6,31	3,19	6,05	3,02	6,69	3,41	-2,13	<0,05	0,20

Примітка: I – мотивація пізнання, II – мотивація досягнення; III – мотивація саморозвитку; IV – мотивація самоповаги; V – інтросцирована мотивація; VI – екстернальна мотивація; VII – амотивація.

Зіставлення середніх значень за шкалами методики діагностики мотивації (див. табл. 2.9) показує, що у профілі мотивів провідними типами мотивації респондентів є пізнавальна і мотивація саморозвитку, дещо менш виражені – мотивація самоповаги та досягнення. Значно слабкіше виражена інтросцирована мотивація, ще менш вираженою є екстернальна мотивація. Найменші показники отримані за шкалою амотивації.

Отже, респондентам в цілому найбільш притаманні внутрішні мотиви, пов'язані з інтересом до навчальної діяльності, відчуттям зростання компетентності. Досить актуальними є також мотиви, пов'язані з задоволенням від подолання труднощів, вирішенням складних завдань і прагненням підтримати свою самоповагу і самооцінку завдяки успіхам у навчальній діяльності. При цьому інтросцировані мотиви (навчання як обов'язок, почуття обов'язку) і екстернальні мотиви, пов'язані з відчуттям зовнішнього примусу з боку значущих інших у респондентів відіграють меншу роль.

Зіставлення профілів мотивації у гендерному вимірі показує наявність достовірних відмінностей за мотивацією самоповаги ($p < 0,01$), яка більш виражена у жінок, і амотивації ($p < 0,05$), більш властивої чоловікам.

Разом з тим, розмір ефекту (d) для виявлених відмінностей між чоловіками і жінками незначний: величина показника d -Коена, що відображає відмінність між середніми значеннями в одиницях загального стандартного відхилення, не перевищує 0,30.

Зв'язок шкал мотивації з допитливістю, внутрішньою/зовнішньою мотиваційною орієнтацією і базовими потребами наведено у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Зв'язок шкал мотивації з допитливістю, внутрішньою/зовнішньою мотиваційною орієнтацією респондентів

Показники допитливості (Д) і загальної мотивації (ЗМ)		Шкали мотивації						
		I	II	III	IV	V	VI	VII
Д	Новизна	0,51*	0,50*	0,48*	0,17***	-0,19***	-0,37*	-0,44*
	Поглинання	0,49*	0,35*	0,48*	0,27**	0,06	-0,17	-0,32*
	Складність	0,41*	0,65*	0,39*	0,05	-0,22***	-0,37*	-0,31*
	Загальний показник	0,57*	0,61*	0,54*	0,02***	-0,16	-0,38*	-0,45*
ЗМ	Внутрішня	0,59*	0,63*	0,53*	0,24*	-0,05	-0,15**	-0,23*
	Зовнішня	0,07	0,01	0,22*	0,42*	0,44*	0,30*	-0,03

*Примітка: I – мотивація пізнання, II – мотивація досягнення; III – мотивація саморозвитку; IV – мотивація самоповаги; V – інтросцирована мотивація; VI – екстернальна мотивація; VII – амотивація; * - коефіцієнти є значущими при $p < 0,001$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,05$.*

Результати, представлені у табл. 2.10, свідчать про конструктну валідність шкал ШАМ. Як і очікувалося, шкали внутрішньої мотивації і самоповаги показують значимі прямі зв'язки зі шкалами опитувальника допитливості, а екстернальна мотивація і амотивація – зворотні зв'язки. Аналіз

отриманих кореляцій з окремими показниками опитувальника допитливості свідчить про те, що допитливість респондентів у ситуаціях життєвого вибору однаково сильно пов'язана з усіма внутрішніми мотивами. У той же час для інших показників допитливості значення різних внутрішніх мотивів неоднакове. Зокрема, зв'язок мотивації досягнення з захопленістю (шкала поглинання) нижче, ніж в інших внутрішніх мотивах, а з інтересом до складних завдань, навпаки, істотно вище, що цілком узгоджується зі змістом цієї шкали. Шкали внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації Т. Амабіле також демонструють очікуваний патерн кореляцій. Так, внутрішня мотиваційна орієнтація тісно корелює з усіма трьома шкалами внутрішньої мотивації ШАМ, одночасно показуючи слабкий прямий зв'язок з мотивацією самоповаги (позитивною зовнішньою мотивацією), а також слабкий зворотний зв'язок з екстернальною (контрольованою зовнішньою) мотивацією і амотивацією [63].

Зовнішня мотиваційна орієнтація, у свою чергу, продемонструвала прямий зв'язок з усіма трьома шкалами зовнішньої мотивації ШАМ: інтросцированою і екстернальною мотивацією, мотивацією самоповаги, а також слабкий зв'язок зі шкалою саморозвитку.

Кореляції шкал саморозвитку і самоповаги як з зовнішньої, так і з внутрішньою мотиваційною орієнтацією, відображають проміжний, перехідний характер цих типів мотивації в єдиному мотиваційному континуумі.

Дослідження в рамках теорії самодетермінації демонструють стійкі зв'язки внутрішньої мотивації респондентів з показниками задоволення потреб в автономії, компетентності та зв'язку з іншими, які розглядаються як її джерела; зовнішня мотивація пов'язана з фрустрацією потреби в автономії [64].

Результати, представлені в табл. 2.11, також показують, що всі три шкали внутрішньої мотивації надійно пов'язані з задоволеністю базових

потреб в автономії, компетентності та прийнятті, що підтверджує базові положення теорії самодетермінації [63].

Отримані дані показують, що при вираженості у суб'єкта діяльності контрольованих форм регуляції (зовнішньої інтроєцированої і особливо екстернальної мотивації) має місце фрустрація не тільки потреби в автономії, а й потреб в компетентності і прийнятті. Отже, вимірювані типи мотивації знаходяться в залежності не тільки від автономії, а й від інших базових потреб.

Таблиця 2.11

Зв'язок шкал мотивації з задоволеністю потреб в автономії, компетентності і прийнятті респондентів

Шкали базових потреб	Шкали мотивації						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Потреба в автономії	0,45*	0,40*	0,35*	0,11***	-0,17*	-0,36*	-0,40*
Потреба в компетентності	0,45*	0,48*	0,43*	0,17*	-0,12***	-0,32*	-0,34*
Потреба в прийнятті	0,42*	0,39*	0,39*	0,18*	-0,02	0,22*	-0,32*

*Примітка: * - коефіцієнти є значущими при $p < 0,001$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,05$; I – мотивація пізнання, II – мотивація досягнення; III – мотивація саморозвитку; IV – мотивація самоповаги; V – інтроєцирована мотивація; VI – екстернальна мотивація; VII – амотивація.*

У другому дослідженні, як параметр особистісних ресурсів соціально-психологічної адаптації, розглядалася соціальна зрілість [17].

Результати першого дослідження підтвердили припущення про те, що специфіка соціально-психологічних умов включення респондентів в

контекст творчої самореалізації відбивається на сприйнятті ними соціального оточення і параметрах соціально-психологічної адаптації та значущо впливає на життєвий вибір.

Згідно з даними дослідження, респонденти з творчою самореалізацією достовірно поступаються за всіма параметрами соціально-психологічної адаптації, хоча показники соціально-психологічної адаптації знаходяться в межах норми. Заслугує на увагу той факт, що у респондентів не творчих професій достовірно вище показники проявів соціально-психологічної адаптації.

Для респондентів творчих професій характерна менша активність контактів з соціумом при безсумнівній орієнтації на нього. Підставою для такої характеристики ставлення до взаємодії з соціумом є численні позитивні кореляційні зв'язки показників соціально-психологічної адаптації з показником соціоцентричної мотивації – з одного боку, і позитивні кореляційні зв'язки езопової мотивації з дезадаптивними параметрами адаптації до соціуму, – з іншого.

Ще одним аргументом на користь суперечливого ставлення респондентів творчих професій до взаємодії з соціумом є демонстрована ними невисока значимість найближчого соціального оточення, особливо сімейного, при численних позитивних кореляційних зв'язках показників значущості членів соціального оточення з параметрами мотивації навчальної і професійної діяльності.

Суперечливість ставлення респондентів творчих професій до соціального оточення і взаємодії з ним поєднується у них з критичним ставленням до себе, яке накладає відбиток на взаємодію з соціальним оточенням. Його прикладом є численні кореляційні зв'язки показника неприйняття себе з параметрами деструктивних проявів відповідальності. Схожі явища відзначені і в інших дослідженнях [81].

У групі респондентів творчих професій простежуються більш яскраво виражені гендерні відмінності за параметрами соціально-психологічно

адаптації. За показниками соціально-психологічної адаптації чоловіки- поступають жінкам. Таке співвідношення показників є відображенням певного тиску гендерного стереотипу мужності, який передбачає успішність, як його найбільш істотну ознаку. Культ успіху, як показують дослідження, стає джерелом тривоги і депресії, зниження самооцінки [29].

Отримані в дослідженні дані аналізувалися з точки зору того, якими ресурсами володіють респонденти творчих професій для прийняття, усвідомлення ситуації включення в процес творчої самореалізації. Згідно з результатом дослідження, основним ресурсом виявляється стійка внутрішня мотивація придбання творчої професії. За показниками внутрішньої мотивації діяльності респонденти творчих професій достовірно перевершують досліджуваних іншої професійної групи.

Отже, вибір професії є усвідомленим особистим рішенням респондентів творчих професій, що обумовлено раннім включенням в її освоєння. Бар'єрами включення в професійну діяльність є для них надмірна критичність самоставлення і амбівалентне ставлення до соціального оточення.

Результати дослідження аналізувалися з точки зору того, як сприймається респондентами ситуація включення у взаємодії з соціумом, які особистісні властивості виступають як ресурс або бар'єр успішної соціально-психологічної адаптації і здійснення життєвого вибору.

Необхідно було з'ясувати, які соціально-психологічні індикатори обумовлюють вибір певної освітньої/професійної траєкторії. Для вирішення цього завдання застосовувався дисперсійний аналіз. Однофакторний дисперсійний аналіз показав, що вибір траєкторії освіти/професії достовірно зумовлює самоприйняття респондентів, показник якого достовірно вище в групі досліджуваних, які здобували освіту.

Багатофакторний дисперсійний аналіз показав, що ставлення респондентів до себе і соціального оточення обумовлене їх імпліцитним уявленнями про навколишній світ і самих себе. У жінок вони, перш за все, зумовлюють самоприйняття, а у чоловіків – прийняття інших.

Результати дисперсійного аналізу дозволили з більшою визначеністю інтерпретувати дані про соціально-психологічну адаптацію респондентів, які навчалися і які працювали.

Групи респондентів, які навчалися і які працювали достовірно відрізнялися за такими параметрами соціально-психологічної адаптації, як прийняття себе, емоційний комфорт, інтернальність. Причому перші три показника достовірно вище в групі респондентів, які працювали. Отже, вони не розраховують на підтримку соціального оточення і усвідомлюють необхідність покладатися на власні сили. Це робить більш критичним їх самоставлення внаслідок складності поставлених перед ними життєвих завдань і необхідності здійснення життєвого вибору.

Параметри ставлення до власних можливостей стають ресурсом соціально-психологічної адаптації. У жінок відзначені численні позитивні кореляційні зв'язки показника імпліцитних уявлень про здатність контролювати події власного життя, а у чоловіків зареєстровані численні позитивні кореляційні зв'язки показника позитивних імпліцитних уявлень про власну особистість з показниками соціально-психологічної адаптації.

Індикатором оцінки респондентами складності ситуації включення в життя соціуму є кореляційні зв'язки показників соціальної зрілості і самоставлення з показником соціально-психологічної адаптації «ескапізм» (див. табл. 2.12).

З наведених у табл. 2.12 даних видно, що респонденти схильні розглядати свою успішність як можливість перекласти на інших рішення власних завдань, сприймати як одну з життєвих цілей перекладання вирішення своїх проблем на інших, розцінювати позитивне ставлення оточуючих як додаткову можливість позбутися відповідальності за вирішення життєвих проблем.

Результати дослідження показують, що особистісні якості, які характеризують особистісну зрілість, можуть бути не тільки ресурсом, але і бар'єром активного включення респондентів у віці ранньої дорослості у

взаємодію з соціумом в умовах, коли ця взаємодія розглядається як така, що перевищує за складністю наявні у них можливості. Одним з істотних індикаторів оцінки ситуацій взаємодії з соціумом, як надмірно складним, є зниження самоприйняття і насторожене ставлення до соціального оточення, а також виражене прагнення перекласти вирішення своїх проблем на оточуючих, особливо, якщо соціальне оточення розглядається як таке, що демонструє позитивне ставлення і готовність до підтримки.

Таблиця 2.12

Кореляційні зв'язки показників соціальної зрілості, імпліцитних і усвідомлюваних уявлень про власну особистість у респондентів, які обрали різні траєкторії освіти/професії

Група	Показники	Ескапізм
Чоловіки, які навчаються	Самодетермінація	0,48
Жінки, які навчаються	Імпліцитне уявлення про власну успішність	0,47
Чоловіки, які працюють	Відбите самоставлення	0,42
	Самоприйняття	0,39
Жінки, які працюють	Самодетермінація	0,53
	Психологічний захист (не запобігання негативного зворотного зв'язку)	0,56
	Імпліцитне уявлення про власну успішність	0,44

Примітка: жирним шрифтом виділені коефіцієнти кореляції, достовірні при $p \leq 0,01$.

Отримані дані наводять до розуміння того, що стихійно сформована у респондентів готовність до взаємодії з соціумом недостатня для активно-

го включення в соціальний контекст життя і самореалізації, що призводить до необхідності цілеспрямованої соціально-психологічної роботи з підтримки її становлення.

Питання про спрямованість розвитку особистості в період ранньої дорослості, її життєвого вибору можна вирішити, прагнучи зрозуміти особистість у контексті життєвої ситуації.

Потенціал суб'єктності можна охарактеризувати як можливість особистості взаємодіяти з життєвою ситуацією певним, індивідуально специфічним способом. Відповідно можна припустити наявність феномену, в якому відображаються ці відмінності. Ними є суб'єкт-об'єктні орієнтації в життєвих ситуаціях, які характеризують ступінь залежності внутрішнього світу особистості від зовнішнього, яка полягає в побудові власного буття, тобто суб'єктної включеності в життєву ситуацію.

Взаємодії респондентів з життєвими ситуаціями можна охарактеризувати як інформаційно-просторово-часові, оскільки інформація є актуальною або потенційною структурою простору-часу.

У групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як передмова» (перетворювачів життєвої ситуації) транзитивний локус контролю мав позитивну кореляцію з параметрами ближньої перспективи: з подіями, що відбуваються у теперішній час ($r=0,66$; $p\leq 0,05$) і очікуваними протягом року ($r=0,68$; $p\leq 0,05$).

У групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як досягнення» (гармонізаторів життєвої ситуації), відзначені зв'язки транзитивної мінливості з мотиваційними об'єктами, які передбачаються у другій половині дорослого життя ($r=0,67$; $p\leq 0,05$). Шкала транзитивного освоєння внутрішнього світу негативно корелює з цим періодом життя ($r=-0,73$; $p\leq 0,05$) та з об'єктами професійної діяльності ($r=-0,70$; $p\leq 0,05$).

Респонденти, які обрали актуальним варіант «життя за правилами» (користувачі життєвою ситуацією) відрізняються внутрішнім транзитивним локусом контролю, вони відчувають відповідальність за події

свого життя і прагнуть ними управляти. Ця шкала має кореляцію з параметрами ближньої перспективи, а саме з самим початком дорослого життя ($r=0,91$; $p\leq 0,01$) і періодом ранньої дорослості ($r=0,84$; $p\leq 0,01$). Шкала транзитивної освоєння світу має виражені зв'язки з параметрами глибини часової перспективи.

Для респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як сон», освоєння зовнішнього світу має негативний зв'язок ($r=-0,77$; $p\leq 0,05$) з моментом сьогодення. Ця ж шкала має високу кореляцію з мотиваційними об'єктами, розташованими у їх часовій перспективі протягом одного-двох років ($r=0,82$; $p\leq 0,01$). Досліджувані у сьогоденні прагнуть до самоздійснення в зовнішньому світі. Все подальше життя (зрілість і старість) цікавить їх менше ($r=-0,72$; $p\leq 0,05$). Також відзначені зв'язки цієї шкали зі змістовною наповненістю образу майбутнього, найвищі з яких – з мотиваційними об'єктами, які належать до деяких аспектів особистості суб'єкта ($r=0,83$; $p\leq 0,01$). Самоздійснення в зовнішньому світі вбачається ними за рахунок власних особистісних характеристик.

У групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як творчість», виявлено найменше зв'язків між параметрами і вмістом часової перспективи і шкалами життєвих орієнтацій. Виявлено достовірні зв'язки мотиваційних об'єктів, розташованих у другій половині дорослого життя з транзитивною стабільністю ($r=-0,76$; $p\leq 0,05$), яка характеризує суб'єкта, що прагне реалізувати можливості сьогодення.

Таким чином, кожен тип життєвих орієнтацій відрізняється своєрідністю зв'язків з часовою перспективою і впливає на життєвий вибір особистості в період ранньої дорослості.

Висновки до розділу

У розділі розкрито процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості та його особливості у гендерному вимірі; наведено результати дослідження соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості.

На *першому етапі* емпіричного дослідження з'ясовувалися особливості психологічних механізмів включення особистості в актуальний варіант життя, що обумовлює її життєвий вибір в період ранньої дорослості. В якості посередника між варіантом життя і особистістю розглядалася система цінностей і життєвих смислів особистості, а також аналізувалися особливості процесу життєвого вибору та етапи його здійснення; проводилося дослідження готовності респондентів до здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості. З цією метою застосовано методики: «Життєва позиція особистості» (Е. Берн), «Життєві завдання особистості» (Т. Титаренко, Т. Ларіна), методики діагностики актуального варіанту життя (А. Шишева), ціннісних орієнтацій (М. Рокич), методика дослідження системи життєвих смислів (В. Котляков).

З'ясовано, що до особливостей здійснення життєвого вибору респондентами можна віднести вікові особливості періоду ранньої дорослості, які детермінуються, зокрема, життєвою позицією та життєвими завданнями. Так, встановлено, що 53,4% досліджуваних обрали (за Е. Берном) конструктивну життєву позицію, 15,5% – оборонну, 31,3% – депресивну; безплідної життєвої позиції по вибірці не виявлено. Аналіз показників за основними життєвими завданнями (за Т. Титаренко і Т. Ларіною), вирішення яких свідчить про життєву і професійну самореалізацію досліджуваних, показав, що досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, в якості основного життєвого завдання, обирають 30,7% респондентів; досягнення влади і успіху – 64,7%; професійний та особистий саморозвиток – 24,4%; створення сім'ї –

17,6%; реалізацію життєтворчості – 35,3%; загальний показник стратегії за методикою становив 30,3%.

Констатовано, що особливості здійснення життєвого вибору обумовлюються ступенем сформованості системи життєвих смислів і перевагою обрання актуального варіанту життя. Виявлено, що система життєвих смислів виступає в якості психологічної умови життєвого вибору при певному варіанті життя («життя як передмова» (26,9%), «життя за правилами» (15,6%), «життя як творчість» (13,4%), «життя як сон» (2,9%), «життя проти життя» (8,4%), «життя як досягнення» (16,4%), «екзистенціальний конструктор» (життя як предмет творчості) (13,9%), «життя як трата часу» (2,5%)) і опосередковує діалектичні відносини між особистістю і одним із варіантів життя, включаючись в який, особистість адаптується до нього через своєрідну систематизацію структури життєвих смислів і здійснюючи життєвий вибір.

Показано, що здійснення життєвого вибору відбувається відповідно до етапів: усвідомлення значущості цілей, вибору життєвих альтернатив, прийняття попереднього вибору, уточнення та прийняття остаточного вибору, а також його реалізації. Встановлено, що готовність особистості до здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості зумовлюють психологічні механізми (ціннісно-мотиваційні, емоційно-чуттєві, інтелектуальні, вольові), які актуалізується в залежності від спрямованості життєвого вибору (професійного самовизначення, визначення власної життєвої позиції, вибору супутника життя тощо).

Встановлено, що в цілому система життєвих смислів має змістовні зв'язки з термінальними цінностями респондентів у межах ціннісно-смислових взаємин. Виявлені як очевидні взаємозв'язки (щастя інших – альтруїстичні смисли ($r=0,48$; $p\leq 0,05$), суспільне визнання – статусні смисли ($r=0,59$; $p\leq 0,01$), свобода – екзистенційні смисли ($r=0,62$; $p\leq 0,01$) та ін.), так і взаємозв'язки, що вимагають додаткової інтерпретації (життєва мудрість – гедоністичні смисли ($r=-0,67$; $p\leq 0,001$), життєва мудрість – сімейні смисли ($r=0,58$; $p\leq 0,01$)).

Аналіз результатів першого етапу дослідження показав низький рівень підготовленості майже третини (29,8%) респондентів до здійснення життєвого вибору в аспектах планування і побудови власного життя в стратегічних життєвих напрямках.

На *другому етапі* було дослідження було проведено вивчення соціально-психологічних особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості у гендерному вимірі. З цією метою були використані анкетування (анкета для вивчення вибору значущого іншого «Самооцінка психологічної адаптивності» (С. Джанерьян, Ю. Ращупкіна)), методики: «Гендерні ролі» (С. Бем), «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонтьєв), «Домінуюча особистісна спрямованість» (І. Єгоричева), «Рівень соціальної фрустрованості» (Л. Вассерман, у модифікації В. Бойко).

З'ясовано, що вибір значущого іншого є одним з життєвих виборів, істотний вплив на який надає особистісна та соціальна зрілість. Розглянуто результативні показники вибору значущого іншого у чоловіків і жінок, що відображають зміст і просторово-часову перспективу вибору і виражені в самооцінці респондентів.

Для аналізу отриманих результатів був застосований метод полярних груп. При обробці емпіричних даних використовувалися методи непараметричної статистики (критерії Фрідмана, Вілкоксона), процедура квантилювання, біноміальний критерій. Аналіз часових інтервалів для вибору здійснювався з урахуванням квантильних значень індивідуальних показників часових інтервалів, що відзначалися респондентами.

В результаті виділилися групи респондентів із властивими їм відповідними видами зрілості: «висока соціальна адаптованість завдяки внутрішньому контролю» (21,4%); «усвідомлення своїх соціальних ролей» (16,4%); «самовираження» (15,6%); «значущість творчості» (13,9%), які були віднесені до полюсу «особистісна зрілість», а також групи: «акцентування цінностей індивідуалізації» (14,6%); «неконструктивна рефлексивність» (12,6%); «особистісна інфантильність» (5,5%), які були віднесені до полюсу «особистісна незрілість».

За допомогою методу полярних груп були створені профілі обраного значущого іншого «зрілими» і «незрілими» чоловіками і жінками. Емпірично встановлено, що подібним при виборі значущого іншого для цих груп респондентів є зміст матеріальних цінностей, освіти, віросповідання, особливості способу життя і професійної діяльності, ціннісно-мотиваційної сфер значущого іншого. Для «незрілих» досліджуваних, на відміну від зрілих, є важливим і рівень доходу обраної значущою іншою людиною.

Аналіз самооцінок респондентів часової перспективи вибору значущого іншого виявив, що загальною закономірністю для всіх респондентів є вибір значимої людини на тривалий період часу – понад 7 років.

На *третьому етапі* дослідження було проведено вивчення соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості. З цією метою була застосована методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, в адаптації О. Осницького). Значущою особливістю цієї методики була можливість виступити індикатором включення респондентів у взаємодію з соціумом за показниками соціально-психологічної адаптації, а також визначити показники конструктивної і деструктивної взаємодії з ним. Для оцінки взаємин з найближчим соціальним оточенням респондентів застосовувалася методика Н. Кузьміної, що дозволила виявити значимість їх найближчого соціального оточення і визначити бажані відносини з ним, що впливають на життєвий вибір. В якості можливих особистісних ресурсів включення в життя соціуму розглядалися параметри мотивації, що встановлювалися за опитувальниками «Шкали академічної мотивації» (Т. Гордєєва, О. Сичов, Є. Осін), внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації Т. Амабіле), базових потреб (Е. Дісі), допитливості (Т. Кашдан), відповідальності особистості (В. Прядеін), параметрів її самоставлення (за С. Панлілєєвим), як усвідомлюваних, так і імпліцитних (модифікація М. Падун), мотиваційної індукції (Ж. Нюттен) і життєвих орієнтацій (О. Коржова).

Результати цього етапу дослідження показали, що особистісні якості респондентів у віці ранньої дорослості, які характеризують їх особистісну

та соціальну зрілість, можуть бути не тільки ресурсом, але і бар'єром активного включення у взаємодію з соціумом в умовах, коли ця взаємодія розглядається як така, що перевищує за складністю наявні у них можливості. Одним з істотних індикаторів оцінки ситуацій взаємодії з соціумом, як надмірно складним, є зниження самоприйняття і насторожене ставлення до соціального оточення, а також виражене прагнення перекласти вирішення своїх проблем і життєвого вибору на оточуючих, особливо, якщо соціальне оточення розглядається як таке, що демонструє позитивне ставлення і готовність до підтримки.

Отримані дані наводять до розуміння, що стихійно сформована у респондентів готовність до взаємодії з соціумом недостатня для активного включення в соціальний контекст життя і самореалізації та здійснення конструктивного життєвого вибору, що призводить до необхідності цілеспрямованої соціально-психологічної роботи з підтримки становлення такої готовності.

З'ясовано, що у групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як передмова» транзитивний локус контролю мав позитивну кореляцію з параметрами ближньої перспективи: з подіями, що відбуваються у теперішній час ($r=0,66$; $p\leq 0,05$) і очікуваними протягом року ($r=0,68$; $p\leq 0,05$). У групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як досягнення», відзначені зв'язки транзитивної мінливості з мотиваційними об'єктами, які передбачаються у другій половині дорослого життя ($r=0,67$; $p\leq 0,05$). Шкала транзитивного освоєння внутрішнього світу негативно корелює з цим періодом життя ($r=-0,73$; $p\leq 0,05$) та з об'єктами професійної діяльності ($r=-0,70$; $p\leq 0,05$). Респонденти, які обрали актуальним варіант «життя за правилами» відрізняються внутрішнім транзитивним локусом контролю, вони відчувають відповідальність за події свого життя і прагнуть ними управляти. Ця шкала має кореляцію з параметрами ближньої перспективи, а саме з початком дорослого життя ($r=0,91$; $p\leq 0,01$) і всім періодом ранньої дорослості ($r=0,84$; $p\leq 0,01$). Шкала транзитивного освоєння світу має виражені зв'язки з параметрами глибини ча-

сової перспективи. Для респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як сон», освоєння зовнішнього світу має негативний зв'язок ($r=-0,77$; $p\leq 0,05$) з моментом сьогодення. Ця ж шкала має високу кореляцію з мотиваційними об'єктами, розташованими у їх часовій перспективі протягом одного-двох років ($r=0,82$; $p\leq 0,01$). Досліджувані в теперішньому часі прагнуть до самоздійснення в зовнішньому світі. Все подальше життя (зрілість і старість) цікавить їх менше ($r=-0,72$; $p\leq 0,05$). Також відзначені зв'язки цієї шкали зі змістовною наповненістю образу майбутнього, найвищі з яких – з мотиваційними об'єктами, які належать до деяких аспектів особистості суб'єкта ($r=0,83$; $p\leq 0,01$). Самоздійснення в зовнішньому світі вбачається ними за рахунок власних особистісних характеристик. У групі респондентів, які обрали актуальним варіант «життя як творчість», виявлено найменше зв'язків між параметрами і вмістом часової перспективи і шкалами життєвих орієнтацій. Виявлено достовірні зв'язки мотиваційних об'єктів, розташованих у другій половині дорослого життя з транзитивною стабільністю ($r=-0,76$; $p\leq 0,05$), яка характеризує суб'єкта, що прагне реалізувати можливості сьогодення.

Таким чином, кожен тип життєвих орієнтацій відрізнявся своєрідністю зв'язків з часовою перспективою і впливав на життєвий вибір особистості в період ранньої дорослості.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були застосовані при розробці багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

3.1. Змістовні та організаційні основи багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості

Як показав попередній аналіз, у ситуації посилення стресогенних чинників і екстремальних умов життєдіяльності зростає інтерес до дослідження особливостей життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, її ціннісно-сміслової сфери та індивідуальної свідомості, що відображає сучасну реальність. У зв'язку з цим питання оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості набувають особливої значущості [18].

Сучасні тенденції суспільного розвитку в більшій мірі відбиваються в свідомості молоді, впливаючи на її особистісну і соціальну зрілість, соціальну активність та соціальну регуляцію поведінки. Тому у ранньому дорослому віці принципове значення набуває готовність особистості до самовизначення і здійснення життєвого вибору, зокрема в аспекті професійного самовизначення. Професійне ж самовизначення не може стати успішним поза самовизначення особистісного, що базується на побудові цілісного задуму життя, самопроектування себе в майбутньому. Таким чином, здатність до життєвого вибору та самовизначення виражається у готовності до побудови власної часової перспективи, до осмислення життєвих цілей і визначення життєвих планів.

Однак осмислення себе в майбутньому – складний процес, який часто поєднується з небажанням помічати плинність часу, тенденцією відкла-

дати важливі рішення «на потім». Це ускладнює соціалізацію особистості, негативно впливає на її особистісну і соціальну зрілість. Часова перспектива є, як відзначають дослідники, ментальною проекцією мотиваційної сфери особистості. Вона являє собою в різній мірі усвідомлені надії, плани, проекти, прагнення, побоювання, домагання, пов'язані з більш-менш віддаленим майбутнім [18].

Часова перспектива майбутнього набуває власну збуджувальність і потужно впливає на розвиток особистості в період ранньої дорослості. Побудова часової перспективи прямо пов'язана зі здатністю молодого людини ставити перед собою цілі, адекватні її внутрішній сутності, та робити життєвий вибір. Визначення життєвих цілей, осмислення життя є важливими для збереження психічного та психологічного здоров'я.

В контексті особистісної зумовленості життєвого вибору особистості становить інтерес також аналіз ціннісних орієнтацій та життєвих смислів, які детермінують цей процес.

Згідно диспозиційній концепції соціальної регуляції поведінки ціннісні орієнтації визначають життєві цілі особистості і відповідно те, що є для неї найбільш важливим.

При цьому вік ранньої дорослості є періодом остаточного формування системи ціннісних орієнтацій, що впливає на становлення характеру і особистості в цілому. Це пов'язано зі становленням на даному віковому етапі необхідних для ціннісних орієнтацій передумов: життєвого самовизначення, вибору професійного життєвого шляху. Однак процес становлення може спотворюватися. У цьому сенсі видається важливим визначення особливостей ціннісних та смислових утворень, як компонентів цілісної ціннісно-смислової сфери особистості у віці ранньої дорослості, що орієнтують її життєвий вибір та соціальну активність в соціумі [18].

Тому метою даного дослідження стало вивчення структур ціннісних та смислових орієнтацій досліджуваних і їх динаміки з урахуванням застосування психокорекційних процедур.

У зв'язку з цим нами була запропонована багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, у межах якої поставлені такі завдання:

- 1) проаналізувати особливості ціннісних та смислових структур особистості в період ранньої дорослості;
- 2) організувати психокорекцію ціннісно-смислової сфери осіб з проявами особистісної і соціальної незрілості;
- 3) проаналізувати особливості ціннісних та смислових структур особистості після застосування психокорекційного впливу.

Як показав проведений аналіз, при вивченні життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості набувають значення особливості її розвитку, специфіка самоактуалізації, різноманітні ситуаційні реакції, індивідуально-стильові характеристики поведінки, адаптивність, характер і спрямованість відповідальності тощо [28].

В рамках розгляду факторів, що детермінують життєвий вибір, значна роль відводиться вивченню структури одного з основних компонентів реагування на складні, психологічно навантажені ситуації – системи співоволодіння, неефективність якої призводить до неефективного життєвого вибору.

Гармонійний розвиток особистості в період ранньої дорослості передбачає наявність оптимальних захисних механізмів, націлених на врівноваження сфер свідомого і несвідомого [63].

А. Адлер, розкриваючи теорію комплексів і компенсації, причину адаптивності поведінки вбачав в адекватності взаємодії індивіда і середовища, адекватності сприйняття реального світу, наявності сформованої і гармонійної системи опонувальної поведінки. Деформації системи копінгу, в якій спостерігається дисбаланс у бік наднормативного звернення до захисних механізмів низького рівня, до неконструктивних копінг-стратегій, обумовлені дефектами ресурсних можливостей особистості. Наприклад, вибір ефективної стратегії «проблемний аналіз» вимагає достатності рівня

мислення, який не розвивається сам по собі, а формується в процесі оволодіння знаннями.

Конструктивна активність, активна співпраця, пошук соціальної підтримки (звернення), як ефективні копінг-стратегії можуть бути обрані лише респондентами з позитивною Я-концепцією, інтернальною орієнтацією. Оскільки в силу вікових особливостей Я-концепція може бути нестійкою, а рівень контролю знижений, то здійснення адекватної оцінки проблемної ситуації, життєвий вибір, визначення виду та обсягу необхідної соціальної підтримки підлітком виявляється ускладненим [28].

На цій підставі психопрофілактичні і психокорекційні заходи, спрямовані на підвищення ефективності функціонування захисної копінг-системи особистості, набувають важливу роль в оптимізації процесу здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості.

Багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору учасників передбачала як корекцію ціннісно-смиислової сфери особистості, так і роботу з такими сферами особистості учасників, як самооцінка і пов'язані з нею компенсаційні механізми і системи психологічних захистів, системою соціальних установок та стратегій поведінки тощо.

Виокремлено основні етапи проведення багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості: *мотиваційно-діагностичний* (виклад учасниками первинного уявлення про свої проблеми щодо здійснення життєвого вибору; аналіз суб'єктивної моделі проблем учасника, його ціннісних та смислових орієнтацій, дефензивності); *корекційно-розвивальний* (прояснення і опрацювання найбільш значущих ціннісно-смислових дисгармоній); *аналітико-моніторинговий* (завершення психокорекції, прийняття основних рішень і відповідальності за них).

З огляду на особливості захисної копінг-системи особистості в період ранньої дорослості, були визначені основні напрямки роботи щодо фо-

рмування та розвитку активних поведінкових стратегій, які сприяють оптимізації життєвого вибору.

Оснoву такої роботи складав взаємозв'язок особистісних ресурсів респондентів (адекватна самооцінка, розвинена Я-концепція, висока особистісна і соціальна зрілість тощо) і готовність до соціальної взаємодії (орієнтація на допомогу оточуючих, комунікативні навички та інші чинники адаптації) – з одного боку, а також ефективні поведінкові навички – з іншого [28].

Досить успішними формами оптимізації процесу життєвого вибору стали:

- індивідуальна бесіда (психологічне консультування),
- групові корекційні і ігрові методи,
- тренінги та аутотренінги.

Однією з продуктивних форм роботи виявилася дистантна підтримка і допомога респондентам, зокрема телефонне психологічне консультування.

Техніка «Інтегруючий якір», у якій використовувалися якоря-стимули, щоб «розчинити» небажану реакцію. Це може бути страх, паніка, агресія або будь-яке інше неадаптивне почуття. Техніка «помаху» з успіхом використовувалася для контролю і усунення небажаних емоційних реакцій, які запускаються зовнішніми стимулами. Негативне сприйняття і переживання ситуації змінювалося також за допомогою створення ресурсного «Образу себе» з позитивним переживанням і більш конструктивною поведінкою. Добре зарекомендували себе також проєктивні образотворчі методи, що сприяли звільненню від негативних переживань, вираження цих переживань у рисунках, подальше їх обговорення і розуміння [12].

Формування стратегій інтелектуального опанування передбачало конкретну роботу учасників з інформацією: перемикання думок на інші, пошук додаткової інформації, аналіз наслідків ситуації, відносність в оцін-

ках, а також надання нового конструктивного значення і сенсу життєвому вибору [18].

У зв'язку з цим когнітивна робота з думками передбачала:

- створення декількох варіантів вибору, якщо минулий досвід вибору виявився неефективним;
- роботу в сенсорних системах пам'яті;
- при необхідності, зміну стресових і постстресових параметрів поведінки «зсередини».

У формуванні та корекції стратегій інтелектуального опанування добре зарекомендували себе методи когнітивної психокорекції, як-то: «Виявлення та оспорювання ірраціональних переконань», «Техніка перевірки обґрунтованості автоматичних думок», «Дослідження загрозливих наслідків (Що якщо?)» та ін. формі [17], які проводилися як в індивідуальній, так і в груповій.

У блоці формування ефективних поведінкових стратегій успішно використовувалося широке коло методів бихевіоральної (поведінкової) психокорекції, що мали чітку спрямованість і були призначені для зміни специфічних форм поведінки. Важливим елементом цих методів виступала систематична маніпуляція зовнішніми впливами з метою підкріплення або придушення певних форм поведінки. Відповідно найважливішою передумовою проведення поведінкової психокорекції був ґрунтовний аналіз чинників, що впливають на поведінку конкретного учасника [17].

Методи бихевіоральної психокорекції дозволяли учасникам навчитися управляти ситуацією і закріпити бажані форми поведінки, усунувши небажані. Крім того, вони сприяли формуванню і розвитку навичок соціальної взаємодії: активній співпраці, пошуку соціальної підтримки (перемикання), формуванні комунікативних навичок, що в цілому сприяло оптимізації процесу їх життєвого вибору.

З цією метою застосовувалася техніка «Зміна особистої історії». Ця техніка дозволяла учасникам швидко навчитися оцінювати і переоцінюва-

ти поведінкові ресурси та інтегрувати їх в певні ситуації там, де і коли вони необхідні [84]. Завдяки цій техніці учасник отримував можливість змінити в своїй свідомості минулий досвід таким чином, що у нього з'являлися нові ресурси і нове ставлення до наявної ситуації, в якій необхідно зробити життєвий вибір.

За допомогою рефреймінгу учасники отримували нові перспективи, що дозволяли сприймати певні проблемні ситуації інакше, ніж раніше, і перетворювати їх у позитивні і адаптивні ресурси для здійснення життєвого вибору [28]. Такий ефект досягався завдяки контакту зі своєю внутрішньою частиною особистості, яка породжує або блокує певну поведінку. Суть переформування полягала у розведенні позитивного наміру і поведінки, щоб знайти більш прийнятні способи реалізації позитивного наміру.

Досить продуктивна була й «Методика поетапних змін» [11]. Відповідно до цієї методики основні зміни у поведінці досягаються в результаті руху процесу, ретельно проградуйованого серіями кроків, кожен з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попереднього. Ще одна з найбільш вдалих методик – «Позитивне і негативне підкріплення», що використовує принцип запам'ятовування і відтворення суб'єктом конкретних форм поведінки, які супроводжуються приємними наслідками, в той же час, систематично неконструктивні форми поведінки перестають повторюватися [78].

Однак найважливіше, що визначало успішність не тільки психокорекційної роботи, а й будь-якого контакту фахівця з учасниками програми – це щирий інтерес і участь у їх долі, взаємне співробітництво, мотивація і інтерес.

Як показав проведений аналіз, сучасна реальність кардинально і стрімко; змінюється політично і економічно. Змінюється система цінностей. Адаптація до таких емоційних феноменів приводить до необхідності створювати і застосовувати нові методи корекції та регуляції цих станів. Виникає необхідність по-новому розглянути ключові питання організації

психологічної допомоги особистості в період ранньої дорослості в аспекті оптимізації процесу її життєвого вибору. У зв'язку з цим особлива увага при побудові програми була відведена вдосконаленню існуючих і створенню нових ефективних засобів, методів психокорекції, що підвищують резервні можливості особистості, сприяють її адаптації [74].

У зв'язку з цим при побудові багаторівневої соціально-психологічної програми було взято до уваги, що мистецтво і творчість несуть в собі глибокий активізуючий початок. Мистецтво може пробудити в людині таку внутрішню силу, яка здатна повністю змінити її, в результаті чого зцілюються дух, розум і тіло. У такій діяльності особистість починає відчувати себе як творча особистість, індивідуальність, що дозволяє їй усвідомити свою значимість.

Конкретні прийоми терапії захопленістю і творчістю (ігрова терапія, музикотерапія, арт-терапія та ін.) виникли з клініко-терапевтичного, лікувально-педагогічного, психоаналітичного вивчення впливу творчості і культури на особистість і поступово стали самостійними напрямками соціально-психологічної роботи.

У ТТС виділяють кілька етапів:

1) самопізнання («пізнай самого себе» – *nosce te ipsum* з лат.) – вивчення власної особистості, свого характеру. Коли особистість досягає свій характер, їй легше зрозуміти характери оточуючих, вона знає, чого можна очікувати або вимагати від тієї чи іншої людини, а чого не можна;

2) пізнання інших людських характерів («кожному своє» – *sum cuique* з лат.) – заняття по типології характерів. Мета – поступово проникнути в основи характерологічної типології, відрізнити один характер від іншого, приміряти на себе кожен характер, який проходить повз учасника в низці занять. Найчастіше об'єктом аналізу стають художники, оскільки знання про них легко підкріпити репродукцією, ілюстраціями;

3) продовження пізнання себе та інших у творчому самовираженні з усвідомленістю своєї суспільної користі, з виникненням на цій базі стійко-

го відчуття за допомогою конкретних методик (терапія створенням творів; творче спілкування з природою; творче спілкуванням з літературою, мистецтвом, наукою; творче колекціонування; проникливо-творче занурення у минуле; ведення щоденника і записних книжок; домашнє листуванням з фахівцем; творчі подорожі; творчий пошук натхненності у повсякденному) [56].

Термін «творчий» розуміється тут широко. Його сутність – «по-своєму», з привнесенням у будь-яку справу свого, індивідуального. Саме це індивідуальне дослідження можливостей терапії творчим самовираженням ... є істинний духовний шлях до інших людей. Термін «творчий» доречний в назві кожної окремої зазначеної методики ще й тому, що важливе постійне усвідомленням учасником своєї самотності, наприклад, і в художній галереї, і при читанні художньої літератури (що мені співзвучно, а що чуже) [39].

Психокорекція творчим самовираженням, як позаклінічний варіант ТТС, представлена у запропонованій програмі конкретними методиками: фототерапією, музикотерапією, казкотерапією, танцювальною терапією та ін. Всі ці напрямки мають свою теорію, методи і практику, однак об'єднуючою ланкою є використання творчих здібностей учасника на шляху до оптимізації власного життєвого вибору.

Реалізація програми, в основі якої лежить метод ТТС, створювала умови для отримання досвіду емоційно-ціннісного сприйняття творів мистецтва, досвіду самовираження через творчість і художньо-творчу діяльність власних вражень від творчої діяльності.

Психокорекційний варіант ТТС був спрямований на те, щоб допомогти учасникам з дефензивними особливостями особистості знайти адекватні способи самовираження і знизити напруженість базового конфлікту дефензивної особистості. Дефензивність (від лат. defense «обороняти») – поняття, за змістом протилежне поняттю агресивності. Це переживання своєї незрілості, що позначається в боязкості, сором'язливості, нерішучос-

ті, відчутті тривоги, схильності до сумнівів, невпевненості в собі, і, нарешті, все це пройняте вразливим самолюбством [38].

Важливий корекційний момент полягав в тому, що ведучим створювалися умови, за яких учасники програми самі б усвідомлювали властивий їм, їх характерології шлях самореалізації.

Порівнюючи проведені дослідження з застосування ТТС, цікаво звернути увагу на переваги у виборі конкретних методик, які дослідники обирали для психокорекційної роботи. Серед бажаних методик можна виділити: фототерапію (експресивну і імпресивну), рисункові техніки (мандалу, автопортрет, малювання з закритими очима тощо), музикотерапію, терапію, пов'язану зі створенням прозових і поетичних творів (хокку, казки) [74].

Власне психокорекційній роботі у запропонованій програмі передував етап формування груп, який здійснювався на добровільній основі. Спочатку проводилося обстеження і відбір учасників з дефензивними особливостями особистості, які були віднесені до групи з особистісною і соціальною незрілістю, діагностика індивідуально-особистісних особливостей, виявлення симптомокомплексу дефензивності особистості. Потім проводилися індивідуальні консультації про сутність методу, особливості та прояви дефензивності. За підсумками діагностики та консультацій здійснювалося формування груп для занять психокорекцією творчістю, знайомство і оволодіння конкретними методиками творчого самовираження. Власне корекційною ланкою в роботі була організація і проведення психокорекційних занять з подальшою діагностикою, аналізом і інтерпретацією результатів роботи.

Багаторівневість соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості у роботі полягала у наступному.

1. Психосвітні заняття. На цьому етапі відбувалося знайомство з індивідуальними характерологічними особливостями учасниками себе та

інших. Учасники вивчали під керівництвом ведучого типологію особистостей за сучасною науково-популярною літературою і класичними науковими працям, аналізували інформацію про відомих людей з дефензивними властивостями, автобіографії, листи, спогади про них, аналізували картини і репродукції, музику композиторів-класиків. Таким чином, відбувалося зниження психоемоційного напруження, полегшення від усвідомлення того, що дефензивні переживання властиві багатьом відомим особистостям. На психоосвітніх заняттях учасникам пропонувалося ознайомитися з характерологічними типами, виділеними на основі характерологічних радикалів [76].

Це такі типи характерів: демонстративний (істероїд) – його ядро – егоцентризм на тлі інфантилізму; замкнуто-поглиблений (аутист) – головні особливості – замкнутість і відчуженість від реального життя; синтонний (циклоїд) – головні особливості – прагнення жити з задоволенням і дозвіл іншим робити те ж саме, реалістичність мислення; напружено-авторитарний (епілептоїд) – ядром даного характеру є напружена прямолінійність; психастенік – ядро характеру складається з оборони, неприродності, аналітичності і реалістичності; поліфонічний – характерна одночасна присутність декількох характерологічних радикалів; являє собою взаємопроникнення ідеалістичного і матеріалістичного світогляду [74].

Після знайомства з кожним з радикалів досліджуються біографії, приклади з життя видатних людей, творчість яких показує їх приналежність до певного типу характеру.

На даному етапі психокорекції приходило розуміння того, що є закономірності типу характеру, які можливо дізнатися, а значить, коригувати, краще володіти собою. Механізмом психокорекційного ефекту в даному випадку був розвиток психологічного захисту – раціоналізації; розуміння і пояснення емоційних станів, що призводить до полегшення від усвідомлення того, що є об'єктивні складові цих станів. Пізнаючи себе в пошуках співзвучного і чужого в інших характерах, учасник вчиться розуміти і по-

важати не тільки себе, але і вчинки і переживання інших людей, що оптимізує його життєвий вибір.

2. Знайомство зі своєю індивідуальністю. На цьому етапі здійснюється знайомство зі своєю індивідуальністю, слабкими і сильними сторонами характеру через порівняння, ототожнення, розототожнення з героями, авторами художніх творів. Метою цього етапу була ідентифікація своєї особистості, своїх індивідуально-типологічних особливостей у порівнянні з відомими діячами. Змістом даного етапу був перегляд репродукцій, слайдів, читання творів, слухання музики відомих авторів з дефензивними особливостями особистості. Психокорекційним результатом другого етапу було усвідомлення учасниками своїх дефензивних індивідуально-типологічних особливостей. Відбувалося розуміння того, що учасник не самотній у своїх переживаннях і труднощах здійснення життєвого вибору.

3. Знайомство з «силою своєї слабкості». Змістом даного етапу було читання улюблених книг, слухання улюблених музичних композицій учасників групи. Здійснювалося обговорення і аналіз співзвучних власній внутрішній природі фрагментів, характерів. Особлива увага зверталася на твори, героїв, які «не підійшли», не відповідають внутрішньому складу душі, викликають дискомфорт, з метою розуміння/прийняття, чим така творчість може бути цілющою і корисною для інших людей.

Психокорекційним результатом було більш повне проживання і осмислення/усвідомлення учасниками своєї індивідуальності; знайомство з собою на більш глибокому рівні. Відбувалася переоцінка цінностей. Формування адекватного ставлення до своїх негативних рис характеру допомагало прийняттю і розумінню інших людей. Відбувалося прийняття своїх слабкостей, пом'якшення напруженості, зниження вимогливості до себе і до оточуючих, «збагачення» новими позитивними емоціями, налагоджувалися стосунки з рідними, близькими, однолітками. У поведінці з'являлася впевненість, в емоційному плані – більша стабільність. Зниження рівня пе-

реживання базового конфлікту дефензивної особистості призводило до покращення соціальної адаптації [74].

4. Знайомство з конкретними методиками творчого самовираження. Змістом етапу було знайомство, освоєння і розвиток на практичних заняттях різних видів творчої діяльності. Учасники навчалися творчості, освоювали і розвивали навички творчої діяльності. Метою даного етапу було знайомство з конкретними методиками психокорекції творчості і вибір найбільш придатних методик для корекції дефензивності і розвитку індивідуально-особистісних якостей. Психокорекційним результатом цього етапу було збагачення і оновлення набору власних психокорекційних засобів для придбання стабільного врівноваженого стану. Заняття були побудовані таким чином, щоб задіяти всі канали сприйняття і поєднати в собі елементи мистецтва і творчої діяльності, що сприяло підвищенню рівня особистісної і соціальної зрілості та оптимізації життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

В ході аналізу можливостей психокорекційного варіанту ТТС були створені соціально-психологічні умови, що забезпечують ефективність методу. Організація простору для занять з творчого самовираження (місце, умови, технічне оснащення тощо). Організація простору планувалася кожен раз з урахуванням форми або виду творчих зустрічей: де буде знаходитися ведучий, як і де будуть розташовуватися учасники групи, технічні засоби. Планування таких деталей в результаті складалося в загальну картину дружнього простору. Крім того, важливим моментом була можливість трансформувати, змінювати цей простір під цілі і завдання програми.

Одним із методів корекційного впливу був обраний метод танцювально-рухової терапії. Вибір методу обґрунтований побажаннями самих учасників творчих занять.

Важливим у зазначеному напрямку було створення креативного середовища, що сприяє творчому самовираженню. У поняття креативного середовища входять такі компоненти: прийняття та стимулювання. Прийн-

яття тут розглядається в контексті свободи вираження себе, своїх думок, своєї творчості і прийняття його іншими учасниками. Наступний компонент креативного середовища – стимулювання, коли підтримується, вітається будь-яка ініціатива, яка може допомагати розвитку групи, розвитку кожної конкретної особистості [74]. Тут використовувалися різні варіанти стимулювання: посмішка, словесне заохочення, оплески тощо. Важливим моментом був багатий вибір варіантів емоційної підтримки ініціативи; це сприяє створенню і закріпленню ситуації успіху.

Труднощі, з якими ми зіткнулися в процесі роботи, – це специфічність, пов'язана як з ситуацією, в якій знаходилися учасники психокорекційної програми, так і можливостями організувати участь респондентів у програмі психокорекції.

Слід зазначити, що творчість дозволяє не тільки підвищити рівень розвитку особистості і наблизити її до самоактуалізації, але і допомогти знайти своє місце в житті і шляхи розвитку в подальшому. Зокрема, важливим моментом для освітнього процесу, для розвитку компетенцій учасників стало поглиблене вивчення конкретних методик творчого самовираження, прагнення зрозуміти психокорекційні механізми кожної методики.

В цілому, незалежно від підходу, в рамках якого здійснювалося психологічна допомога і конкретних методик, орієнтованих на підтримку цілісності особистості з використанням творчих практик, є надзвичайно важливим напрямом розвитку особистості і оптимізації процесу її життєвого вибору.

Психокорекція творчістю може виступати одним з варіантів копінг-стратегії. У творчості, якою б сфери діяльності вона не стосувалася, учасник програми відчуває себе як творчу особистість, індивідуальність, що дозволяє відчути своє єднання з близькими по духу учасниками програми, усвідомити свою значимість. Саме творча діяльність робить учасника зверненим до майбутнього та видозмінюючим своє теперішнє [52].

ТТС – не просто допомога творчістю і мистецтвом в широкому сенсі. Це досить глибоке і складне психотерапевтичне виховання, освіта за допомогою творчого занурення в природу, науку і мистецтво [38; 39].

Отже, багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості була складена з урахуванням основних етапів психокорекції творчим самовираженням, а саме: психоосвітні заняття, знайомство зі своєю індивідуальністю, знайомство з «силою своєї слабкості», знайомство з конкретними методиками творчого самовираження.

Знайомство зі своєю індивідуальністю здійснювалося в ході знайомства з прикладами музичних творів і біографією авторів цих музичних творів, що відповідають певному типу характеру (демонстративний, авторитарний та ін.).

Прослуховування музичних творів на заняттях сприяло більш глибокому розумінню характеру виконавця і віднесенню себе до певного типу характеру, співзвучного зі своїм типом. Як основний метод впливу був обраний спосіб творчого самовираження через танець з використанням методик танцювально-рухової терапії.

Наступний блок занять включав зустрічі з використанням елементів танцювально-рухової терапії – роботу з тілесними затисками або «м'язовим панциром» та ін. (Ф. Александер, А. Лоуен, В. Райх).

Основні методики психокорекції творчістю, які були включені в програму: фототерапія з використанням фотоальбому «Дерева» [76], сюрприз-терапія [77], музикотерапія, психокорекція створенням власних творів – колажів і метафор. Цікавим досвідом, з точки зору доповнення методу новими методиками творчого самовираження, став досвід використання в психокорекційних заняттях прийому «малювання на пелюстках троянд» [75].

При розробці психокорекційного прийому «Малювання на пелюстках троянд» дослідники спиралися на основні положення методу ТТС, а

саме: доступність, спрямованість на розвиток художнього ставлення до життя. Художнє ставлення до життя, на відміну від наукового, виявляє і розвиває не тільки особливість мислення-міркування, але і своє особистісне, індивідуальне переживання з приводу певних подій, відносин з оточуючими, з природою.

Застосування даного прийому в корекційній роботі дозволяло отримати такі позитивні результати: забезпечити ефективне емоційне відреагування, надати йому соціально прийнятні, допустимі форми; забезпечити можливість невербального контакту; сприяти подоланню комунікативних бар'єрів і не ефективних психологічних захистів; створити сприятливі умови для розвитку довільності і здатності до саморегуляції.

Ці умови забезпечувалися завдяки тому, що образотворча діяльність вимагає планування і регуляції діяльності на шляху досягнення цілей; чинить додатковий вплив на усвідомлення учасником своїх почуттів, переживань і емоційних станів; створює передумови для регуляції емоційних станів та реакцій; істотно підвищує особистісну цінність; сприяє формуванню позитивної «Я-концепції» і підвищенню впевненості в собі за рахунок соціального визнання групою цінності авторського твору, створеного в ході творчих занять [75].

Заняття з використанням даного прийому проходили в невимушеній обстановці. Вибір засобу творчого самовираження співвідносився з характерологічною індивідуальністю учасників занять. В ході психокорекційних занять учасникам пропонувалося вдивитися в лінії на пелюстки троянд, обрані з запропонованої колекції, створити малюнок, що відображає емоційний стан по відношенню до наявної ситуації життєвого вибору. Потім створювався образ, що відображає бажаний стан. Найчастіше створені образи дозволяли по-новому подивитися на ситуацію життєвого вибору, знайти альтернативні варіанти вибору. В окремих випадках малювання на пелюстці троянд давало можливість оживити інші цілющі творчі здібності, «висвітлюючи індивідуальність [39]. З'являлася можливість самоствер-

дження через практичну діяльність, що сприяло підвищенню самооцінки і поваги до себе.

Цілі прийому «Малювання на пелюстках троянд» – візуалізувати, озвучити, усвідомити думки і почуття, які учасник звик здебільшого приховувати (іноді невербальні засоби були єдино можливими для вираження і прояснення сильних переживань і переконань); сконцентрувати увагу на відчуттях і почуттях; розвинути художні здібності і підвищити самооцінку. В ході психокорекційної роботи була можлива інтеграція даного прийому з перерахованими вище методиками творчого самовираження.

В процесі різноманітної художньої діяльності були виявлені нахили, здібності учасників, їх інтереси. Творче поглиблення у себе (в сенсі з'ясування своїх особливостей у творчості) діє, як правило, терапевтично, витісняючи почуття невизначеності, безпорадності, погіршення настрою [38]. Використання прийому «Малювання на пелюстках троянд» можливо без допомоги фахівця-художника, адже його мета не в створенні справжніх творів мистецтва, а у можливості, наповнившись натхненням, принести «набагато більше життєвої, професійної користі, розкріпачити свої приховані резерви [39], а також у прагненні з'ясувати, підкреслити свою характерологічну індивідуальність, що сприяє процесу оптимізації життєвого вибору.

Серед дослідження психокорекційного ефекту конкретних методик творчого самовираження особливе місце займає музикотерапія. Вчені відзначали позитивний вплив ритміки на загальний тонус, процеси центральної нервової системи, діяльність лімбічної системи.

До теперішнього часу не існує достовірно обґрунтованих принципів відбору музичних зразків для складання музичних програм корекційного призначення. Питання про принципи підбору музики (мається на увазі той факт, що вона має відповідати можливостям сприйняття учасника) залишається відкритим.

Музика в даному випадку виступала як додатковий ресурс переми-
кання уваги і закріплення нового позитивного досвіду.

Таким чином, було зроблено висновок про те, що психокорекція творчим самовираженням як метод, розвиваючись, успішно інтегрується з різними напрямками терапії творчістю, зберігаючи основні принципи і етапність освоєння інформації про характерологічні особливості учасників і можливості їх самореалізації, що оптимізувало процес здійснення ними життєвого вибору.

3.2. Оцінка ефективності соціально-психологічної програми та узагальнення результатів дослідження

Об'єктивним критерієм розподілу генеральної сукупності на експериментальну і контрольну групи виступили особистісна та соціальна зрілість респондентів.

Експериментальна група (ЕГ) (39 осіб (19 жінок и 20 чоловіків)) з низькими показниками зрілості і контрольна (КГ) (46 осіб (21 жінка і 25 чоловіків)); групи статистично достовірно не розрізнялися за статтю та віком.

Досліджувані експериментальної групи пройшли всі програмні заходи щодо оптимізації процесу життєвого вибору в період ранньої дорослості (15 індивідуальних занять по 45 хвилин протягом 3 місяців та 30 групових занять по 45 хвилин протягом 6 місяців).

До учасників контрольної групи психокорекційних процедур багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості не застосовувалося.

Разом із корекцією ціннісно-смислової сфери особистості, багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору учасників передбачала роботу з такими сферами особистості, як самооцінка і пов'язані з нею компенсаційні механізми і системи психологіч-

них захистів, системою соціальних установок та стратегій поведінки тощо. Концептуальною основою розробленої програми слугували, зокрема, ідеї В. Франкла; застосовано рекомендації щодо складання психокорекційної програми [17].

Перед початком програми учасникам пояснювали принципи запропонованої їм психологічної допомоги; рішення про участь в психокорекційних процедурах учасники експериментальної групи приймали на добровільній основі.

Виокремлено основні етапи проведення багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості:

- 1) виклад учасниками первинного уявлення про свої проблеми;
- 2) аналіз суб'єктивної моделі проблем учасника, його ціннісних та смислових орієнтацій;
- 3) прояснення і опрацювання найбільш значущих ціннісно-смислових дисгармоній;
- 4) завершення психокорекції, прийняття основних рішень і відповідальності за них.

Тестування смислових і ціннісних орієнтацій проводилося в експериментальній і контрольній групах до і після проведення психокорекційних заходів в експериментальній групі респондентів.

З метою аналізу статистично значущих відмінностей структур смислових і ціннісних орієнтацій учасників використовувався t-критерій Стьюдента. До процедури порівняння емпіричні дані були піддані нормуванню.

Аналіз структур смислових орієнтацій учасників експериментальної і контрольної груп на основі порівняння середньогрупових значень до проведення психокорекції показав статистично значущі за t-критерієм Стьюдента відмінності за всіма субшкалам смисложиттєвих орієнтацій і загальним показником осмислення життя (табл. 3.1).

Нижчі показники смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної групи свідчать про загальний низький рівень осмислення життя у респондентів з низькими показниками особистісної і соціальної зрілості.

Це в цілому характеризує «незрілу» особистість, що відрізняється відсутністю сенсу життя, живе теперішнім або минулим, сприймає своє життя як нецікаве, не насиченим подіями. Це відбивається на переконаннях цих учасників у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю і тому безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє.

Порівняння середньогрупових значень за субшкалами смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної та контрольної груп до проведення психокорекції (І зріз) наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Порівняння середньогрупових значень за субшкалами смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної та контрольної груп до проведення психокорекції (І зріз)

Субшкали	Середньогрупові значення (нормовані)		$t_{\text{емп}}$
	КГ	ЕГ	
Цілі	0,7942	0,5666	3,4515**
Процес	0,7746	0,6546	1,9786*
Результат	0,7682	0,6170	2,0191*
Локус контролю- Я	0,8005	0,6428	2,1205*
Локус контролю- життя	0,8180	0,5618	4,4377*
Загальний показ- ник СЖО	0,7879	0,6127	2,9701**

*Примітка: * - значущі відмінності при $p \leq 0,05$; ** - значущі відмінності при $p \leq 0,01$.*

Подальший аналіз структур цінностей респондентів на основі порівняння середньогрупових значень учасників експериментальної та контрольної груп до проведення психокорекції не виявив статистично значущих за t-критерієм Стюдента відмінностей (табл. 3.2).

Порівняння середньогрупових значень системи цінностей учасників експериментальної та контрольної груп до проведення психокорекції наведено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Порівняння середньогрупових значень системи цінностей учасників експериментальної та контрольної груп до проведення психокорекції (І зріз)

Цінності	Середньогрупові значення (нормовані)		$t_{\text{емп}}$
	КГ	ЕГ	
Насолода	0,6815	0,5999	0,8052
Досягнення	0,6805	0,6532	0,4425
Соціальна влада	0,4903	0,4957	0,0630
Самовизначення	0,7730	0,7332	0,7321
Стимуляція	0,6864	0,7332	0,5898
Конформізм	0,6447	0,6541	0,1126
Підтримка традицій	0,6717	0,6749	0,0367
Соціальність	0,7354	0,6082	1,4630
Безпека	0,8334	0,8305	0,0463
Зрілість	0,7606	0,7285	0,4743
Соціальна куль-	0,5449	0,5451	0,0077

тура			
Духовність	0,6452	0,6532	0,1388

Це свідчить про те, що у віці ранньої дорослості відмінності в системах цінностей вже не є вираженими; система ціннісних орієнтацій особистості пройшла стадії становлення, тому соціальні цінності відображаються в системі соціального досвіду.

Разом із цим, варто відзначити високий рівень відмінності значень учасників експериментальної та контрольної груп за ціннісно-мотиваційним доменом «Соціальність», більш значущому для респондентів контрольної групи, що включає цінності соціальної справедливості, рівних можливостей для всіх, чесності, вірності тощо.

У свою чергу, менша значимість для учасників експериментальної групи зазначених «соціальних» цінностей характеризує орієнтованість на відхилення від їх просоціальної спрямованості.

Подальший аналіз був присвячений порівнянню значень субшкал смисложиттєвих орієнтацій учасників до і після проведення психокорекційних заходів.

Аналіз структур смисложиттєвих орієнтацій респондентів експериментальної групи виявив статистично значущі за t-критерієм Стюдента відмінності за субшкалами «Цілі» і «Локус контролю – життя», а також за загальним показником осмислення життя (табл. 3.3).

Порівняння середньогрупових значень смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної та контрольної груп до і після проведення психокорекції наведено у табл. 3.3.

Крім цього, варто відзначити позитивну динаміку значень за субшкалами «Процес», «Результат» і «Локус контролю - Я».

Значна позитивна динаміка показників субшкал смисложиттєвих орієнтацій свідчить про підвищення осмислення життя у учасників експери-

ментальної групи, появу цілей в житті, впевненості у досягненні поставлених цілей, сприятливе емоційне сприйняття життєвого процесу.

Таблиця 3.3

Порівняння середньогрупових значень смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної та контрольної груп до (І зріз) і після (ІІ зріз) проведення психокорекції

Субшкали	Середньогрупові значення (нормовані)		t _{емп}
	І зріз	ІІ зріз	
Цілі	0,5666	0,7592	2,8597*
Процес	0,6546	0,7544	1,7811
Результат	0,6170	0,7208	1,3205
Локус контролю- Я	0,6428	0,7601	1,4019
Локус контролю- життя	0,5618	0,6906	2,0400*
Загальний показ- ник СЖО	0,6127	0,7387	2,1317*

*Примітка: * - значущі відмінності при $p \leq 0,05$.*

Про це свідчать висловлювання учасників на завершальних етапах програми: багато учасників експериментальної групи визначилися з майбутньою сферою діяльності і проявили сильне бажання досягти запланованого, пропрацювали життєві перспективи, що у значній мірі залежать від сформованості сприятливих відносин із соціумом.

Порівняння середньогрупових значень системи цінностей учасників експериментальної та контрольної груп до (І зріз) і після (ІІ зріз) проведення психокорекції наведено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Порівняння середньогрупових значень системи цінностей учасників експериментальної та контрольної груп до (І зріз) і після (ІІ зріз) проведення психокорекції

Цінності	Середньогрупові значення (нормовані)		$t_{\text{емп}}$
	І зріз	ІІ зріз	
Насолода	0,5999	0,7834	1,5469
Досягнення	0,6532	0,81334	2,0428*
Соціальна влада	0 , 4957	0,7043	1,9238
Самовизначення	0,7332	0,7557	0,2427
Стимуляція	0,7332	0,7445	0,1030
Конформізм	0,6541	0,6293	0,2666
Підтримка тра- дицій	0,6749	0,7793	0,9651
Соціальність	0,6082	0,6626	0,5277
Безпека	0,8305	0,7779	0,6010
Зрілість	0,7285	0,7668	0,5126
Соціальна куль- тура	0,5451	0,6358	1,0746
Духовність	0,6532	0,6868	0,4328

*Примітка: * - значущі відмінності при $p \leq 0,05$.*

Подальший аналіз структур цінностей учасників експериментальної групи на основі порівняння середньогрупових значень до і після проведення психокорекції виявив статистично значущі за t-критерієм Стюдента відмінності за цінністю «Досягнення» (табл. 3.4). Це значення свідчить про процеси зміни смислової сфери особистості в період ранньої дорослості, пов'язані з психокорекційним впливом – в учасників експериментальної

групи підвищилася значимість суспільного визнання, успіху в житті, зростання своєї компетентності, цілеспрямованості.

Таблиця 3.5

Порівняння середньогрупових значень змістовних орієнтацій і систем цінностей учасників експериментальної та контрольної груп після (II зріз) проведення психокорекції

Субшкали	Середньогрупові значення (нормовані)		t _{емп}
	КГ	ЕГ	
Цілі	0,7942	0,7589	0,8586
Процес	0,7747	0,7542	0,5197
Результат	0,7682	0,7206	1,1186
Локус контролю-Я	0,8005	0,7659	0,6730
Локус контролю-життя	0,8180	0,6904	3,0223**
Загальний показник СЖО	0,7879	0,7384	1,6466

Примітка: ** - значущі відмінності при $p \leq 0,01$.

Разом із тим, варто відзначити значне підвищення значимості цінностей «Насолода» та «Соціальна влада». Це свідчить про те, що, незважаючи на збільшення осмислення життя, учасникам експериментальної групи властиві особистісні особливості, які полягають в гедоністичній і агресивній спрямованості. Однак, поряд з цим, підвищилася значимість цінностей «Підтримка традицій» і «Соціальна культура», що вказує на позитивні процеси в ціннісній сфері особистості учасників експериментальної групи, пов'язаних з переорієнтацією на проходження загальновизнаних правил і норм.

З метою підтвердження змін в ціннісно-смысловій сфері особистості учасників експериментальної групи було проведено порівняння середньогрупових значень змістовних орієнтацій і систем цінностей учасників експериментальної та контрольної груп після проведення психокорекції. Порівняння середньогрупових значень змістовних орієнтацій і систем цінностей учасників експериментальної та контрольної груп після проведення психокорекції наведено у табл. 3.5.

Порівняння середньогрупових значень цінностей учасників експериментальної та контрольної груп після проведення психокорекції наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Порівняння середньогрупових значень цінностей учасників експериментальної та контрольної груп після (II зріз) проведення психокорекції

Цінності	Середньогрупові значення (нормовані)		t _{емп}
	КГ	ЕГ	
Насолода	0,6815	0,7832	1,2436
Досягнення	0,6805	0,8132	2,0934*
Соціальна влада	0,4903	0,7041	2,5867*
Самовизначення	0,7730	0,7555	0,2145
Стимуляція	0,6864	0,7443	0,6653
Конформізм	0,6445	0,6291	0,2373
Підтримка традицій	0,6717	0,7791	1,3593
Соціальність	0,7355	0,6624	1,1216
Безпека	0,8334	0,7777	0,7350
Зрілість	0,7606	0,7666	0,1222
Соціальна культура	0,5449	0,6356	1,0959

Духовність	0,6452	0,6866	0,6391
------------	--------	--------	--------

*Примітка: * - значущі відмінності при $p \leq 0,05$.*

Аналіз структур смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної та контрольної груп виявив статистично значущу за t-критерієм Стьюдента відмінність тільки за субшкалою «Локус контролю - життя». За іншими субшкалами, а також за загальним показником осмислення життя статистично значущих відмінностей не виявлено (табл. 3.5).

Це служить додатковим підтвердженням позитивного впливу впровадженої багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, зокрема екзистенціальної психокорекції смислової сфери особистості, що виражається в підвищенні осмислення життя в учасників експериментальної групи.

Аналіз структур цінностей учасників експериментальної та контрольної груп виявив статистично значущу за t-критерієм Стьюдента відмінність за цінностями «Досягнення» і «Соціальна влада», значимість яких вище в учасників експериментальної групи (табл. 3.6).

Як вказувалося, це свідчить про зміну в смисловій сфері особистості учасників експериментальної групи, виражену у підвищенні значущості досягнень, і, разом з тим, підвищення значущості соціальної влади характеризує зазначені особистісні особливості учасників експериментальної групи, які, можливо, будуть скореговані підвищенням значущості традицій і соціальної культури.

Отже, проведена багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, зокрема застосовані методики екзистенціальної психокорекції, засновані на логотерапії В. Франкла, терапії творчим самовираженням позитив-

но вплинули на смислову сферу особистості учасників експериментальної групи.

Зміни у смисловій сфері учасників експериментальної групи розкрилися у підвищенні загальної осмисленості життя, позитивному сприйнятті життєвого процесу, що також виражалося в висловлюваннях учасників експериментальної групи на завершальних стадіях програми – були поставлені чіткі цілі в життєвій перспективі, підкріплені прагненням їх досягнення, підвищилося бажання налагодити сприятливі відносини зі своїм соціальним оточенням ($p \leq 0,05$).

Позитивні зміни смислової сфери особистості учасників експериментальної групи також відбилися на зміни в ціннісній сфері, що виражаються в підвищенні значущості цінності досягнення ($p \leq 0,01$).

Однак, з огляду на особистісні особливості учасників експериментальної групи, спостерігається також підвищення значущості цінностей насолоди і соціальної влади ($p \leq 0,05$), що можливо пов'язано з гедоністичною і агресивною спрямованістю їх особистості і яке може бути скореговане підвищенням значущості соціальних традицій і культури.

За результатами психокорекційної групової роботи були зроблені висновки про те, що використання запропонованих у програмі методик і технік творчого самовираження сприяє значному зниженню ситуативної тривожності; позитивній динаміці у самоставленні учасників експериментальної групи у бік збільшення ступеня прийняття себе, впевненості у своїх можливостях, досягненні бажаного результату; збільшення загальної активності.

Таким чином, був зроблений висновок про ефективність використання методик і технік творчого самовираження в контексті блоку психокорекції творчим самовираженням у запропонованій соціально-психологічній програмі оптимізації життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Терапевтичний ефект досягався шляхом розкриття ресурсних станів і якостей особистості при виборі методик творчого самовираження з урахуванням характерологічної індивідуальності учасників експериментальної групи.

Основний психокорекційний механізм, задіяний в даному випадку, - механізм ідентифікації. Також учасники групи відзначали інсайти, що відбуваються в результаті виявлення подібностей в біографіях творців і своїх власних. Проведення психокорекційних занять в експериментальній групі позитивно вплинуло на прояв таких особистісних якостей, як ситуативна тривожність, почуття образи і провини.

Результати дослідження дозволили зробити висновок про те, що застосування музикотерапії сприяє покращенню самопочуття, підвищенню активності і настрою учасників тощо. Звучання музики було одним із значущих чинників формування позитивного настрою в учасників до психокорекційного процесу. Результати дослідження психокорекційного варіанту ТТС у груповій роботі показало, що заняття з творчого самовираження дозволяють учасникам в ході групової психокорекції пізнати, відчути діалектичну цінність власних властивостей; познайомитися з ядром, фундаментом своєї особистості – сильними і слабкими її гранями; творчо висловлюючи свою індивідуальність в малюнках, поезії, музиці тощо, використовувати «силу своєї слабкості», духовно збагатити свій світ, творчо поставитися до свого власного життя і наповнити її відкриттями, оптимізувати процес життєвого вибору.

Найбільшою мірою спільна творча діяльність вплинула на підвищення самооцінки учасників експериментальної групи, про що свідчило значне зниження таких показників, як почуття неповноцінності і недовіра до себе.

В цілому можна говорити про позитивний вплив багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, однак, з огляду на особливості учас-

ників експериментальної групи, слід мати на увазі, що для більш вираженого і стійкого ефекту необхідними є довготривалі системні заходи соціально-психологічної корекції.

Поряд з корекцією ціннісно-смислової сфери особистості, доцільно звернути увагу на такі сфери, як самооцінка учасників експериментальної групи і пов'язані з нею компенсаційні механізми і системи психологічних захистів, систему соціальних установок, що виражається в спрямованості на прояви відхилень у поведінці, і інші значущі особистісні сфери учасників експериментальної групи.

Висновки до розділу

У розділі запропоновано багаторівневу соціально-психологічну програму оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, наведено результати її апробації.

На формувальному етапі дослідження взяли участь 85 респондентів. Об'єктивним критерієм розподілу генеральної сукупності на експериментальну і контрольну групи виступили особистісна та соціальна зрілість респондентів. Експериментальну групу (ЕГ) склали 39 досліджуваних (19 жінок і 20 чоловіків) з низькими показниками зрілості; контрольну групу (КГ) – 46 осіб (21 жінка і 25 чоловіків); статистично достовірно групи не розрізнялися за статтю та віком. Відбір досліджуваних у групи було здійснено за принципом добровільності. Досліджувані експериментальної групи пройшли всі програмні заходи щодо оптимізації процесу життєвого вибору в період ранньої дорослості (15 індивідуальних занять по 45 хвилин протягом 3 місяців та 30 групових занять по 45 хвилин протягом 6 місяців). До учасників контрольної групи психокорекційних процедур соціально-психологічної програми щодо оптимізації процесу життєвого вибору не застосовувалося.

Багаторівнева соціально-психологічна програма оптимізації процесу життєвого вибору передбачала як корекцію ціннісно-сміслової сфери, так і роботу з такими сферами особистості, як самооцінка і пов'язані з нею компенсаційні механізми й системи психологічних захистів, соціальних установок та стратегій поведінки тощо.

Виокремлено основні етапи проведення багаторівневої соціально-психологічної програми оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості: *мотиваційно-діагностичний* (виклад учасниками первинного уявлення про свої проблеми щодо здійснення життєвого вибору; аналіз суб'єктивної моделі проблем учасника, його ціннісних та смислових орієнтацій, дефензивності); *корекційно-розвивальний* (прояснення і опрацювання найбільш значущих ціннісно-сміслових дисгармоній); *аналітико-моніторинговий* (завершення психокорекції, прийняття основних рішень і відповідальності за них).

Визнано, що дієвими формами оптимізації процесу життєвого вибору слугували індивідуальні, групові корекційні і ігрові методи, тренінгові та психоосвітні заняття. Однією з продуктивних форм роботи стали дистантна підтримка; техніки «Інтегруючий якір», створення ресурсного «Образу себе») та ін.; проєктивні образотворчі методи, формування стратегій інтелектуального опанування (методи когнітивної психокорекції, як-то: «Виявлення та оспорування ірраціональних переконань», «Техніка перевірки обґрунтованості автоматичних думок», «Дослідження загрозливих наслідків (Що якщо?)», які передбачали конкретну роботу учасників з інформацією: перемикання думок на інші, пошук додаткової інформації, аналіз наслідків наявної ситуації, надання нового конструктивного значення і сенсу життєвому вибору). У блоці формування ефективних поведінкових стратегій успішно використовувалося широке коло методів поведінкової психокорекції (техніка «Зміна особистої історії», «Методика поетапних змін», «Позитивне і негативне підкріплення» та ін.). Психокорекція творчим самовираженням була представлена у програмі методиками фототерапії, му-

зикотерапії, танцювально-рухової терапії, арт-терапії та ін.). Серед основних методик психокорекції творчістю, які були включені у запропоновану програму, дієвими виявилися фототерапія з використанням фотоальбому «Дерева»; сюрприз-терапія; психокорекція створенням власних творів – колажів і метафор; прийом «малювання на пелюстках троянд» та ін.

Тестування смислових і ціннісних орієнтацій проводилося в експериментальній і контрольній групах до і після проведення психокорекційних заходів. Встановлена значна позитивна динаміка показників за субшкалами («Процес», «Результат» і «Локус контролю – Я») смисложиттєвих орієнтацій у досліджуваних експериментальної групи, що свідчить про підвищення осмисленості життя, появу цілей в житті, впевненості у досягненні поставлених цілей; сприятливе емоційне сприйняття життєвого процесу (багато учасників експериментальної групи визначилися з майбутньою сферою діяльності і проявили виражене бажання досягти запланованого; пропрацювали життєві перспективи; сформували сприятливі відносини з соціальним оточенням) ($p \leq 0,05$).

Подальший аналіз структур цінностей учасників експериментальної групи на основі порівняння середньогрупових значень до і після проведення психокорекції виявив позитивні відмінності за цінністю досягнення, що свідчить про процеси зміни смислової сфери, пов'язані з психокорекційним впливом – в учасників підвищилася значимість суспільного визнання, успіху в житті, зростання своєї компетентності, цілеспрямованості ($p \leq 0,01$).

Однак, з огляду на особистісні особливості учасників експериментальної групи, спостерігається також підвищення значущості цінностей насолоди і соціальної влади ($p \leq 0,05$), яке, можливо, пов'язано з гедоністичною і агресивною спрямованістю їх особистості і може бути скореговане підвищенням значущості соціальних традицій і культури.

Наголошується, що для більш вириженого і стійкого ефекту необхідними є довготривалі системні заходи психокорекції.

Отже, аналіз результатів формувального етапу дослідження показав, що запропонована багаторівнева соціально-психологічна програма сприяє оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

ВИСНОВКИ

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми життєвого вибору особистості у науковому психологічному просторі. Констатовано, що життєвий вибір є атрибутивним соціально-психологічним феноменом життєдіяльності особистості, в основі якого лежить суб'єктивний процес мотивованого ранжування і надання переваги об'єктивно існуючій можливості на основі властивої для особистості ментальності, що артикулюється у біфуркаційних точках її життєвого шляху. Показано, що життєвий вибір виконує низку важливих функцій: життєтворчу, особистісно-формувальну, адаптивну, гностичну, аксіальну, регулятивну, акмеологічну, за допомогою яких сприяє самореалізації та розвитку особистості, дозволяє істотно розширити вектори життєвого вибору, і обрати ту можливість, яка найбільш ефективна в аспекті результатів її реалізації. Наголошується, що життєвий вибір здійснюється внаслідок суб'єктивного сприйняття, оцінки та інтерпретації ситуації як виборної за допомогою її категоризації й ідентифікації, що, у свою чергу, ініціює необхідність для особистості відповідних дій у вигляді пізнання, оцінки, обрання можливостей для вибору (або відмови від нього) і подальшого прийняття рішення, що є найбільш актуальним у віці ранньої дорослості, коли вирішуються доленосні життєві завдання.

2. Визначено різновиди життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості та специфіка його динаміки. Показано, що життєвий вибір в період ранньої дорослості доцільно визначати за критеріями сфер особистості (ціннісно-смисловий, мотиваційний, цільовий, обмежений досвідом пізнання і організацією цього досвіду тощо); рівня психічної регуляції поведінки і діяльності (вольовий, довільний); індивідуальних особливостей (фізіологічний, онтогенетичний, патологічний); ефективності вибору (оптимальний/неоптимальний); наявності альтернатив вибору; структури (динамічність, розгорнутість, складність); оборотності (зворотний/незворотний) і масштабу (зокрема, глобальний). Завершеність вибору оцінюється, головним чином, за наявністю результату, натомість

часовими обмеженням або стадіальності, що дозволяє запустити механізм кардинальної трансформації життєвих смислів, джерело особистісних трансформацій, процес розгортання життєвих орієнтирів особистості і структурування відповідно до них власних перспектив. Динаміка життєвого вибору розглядається в контексті впевненості особистості у своєму виборі, появи сумнівів у перевазі тієї чи іншої альтернативи.

3. Розкрито процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості. Встановлено, що процесуальні характеристики відображають свідому включеність особистості, міру її самостійності і впевненості в ході здійснення життєвого вибору (їх особливості обумовлені статтю, віком, рівнями особистісної та соціальної зрілості в період ранньої дорослості); результативні характеристики обумовлюють зміст і просторово-часову перспективу вибору і виражені в самооцінці респондентів. Підкреслено, що характеристики життєвих виборів з точки зору його результату можна методично діагностувати за оцінками респондентів часу досягнення бажаного результату вибору.

4. До соціально-психологічних особливостей здійснення життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості віднесено: вікові особливості розглянутого періоду онтогенезу, які детермінуються культурно-історичними, психофізіологічними і психолого-індивідуальними характеристиками особистості, її життєвою позицією та життєвими завданнями; пролонгованість у часі; спрямованість у майбутнє; усвідомлення відповідності своїх професійних і особистісних якостей вимогам професії; ступінь сформованості системи ціннісних орієнтацій та життєвих смислів і надання переваги актуальному варіанту життя. Доведено, що особливості життєвого вибору залежать від гендерних особливостей та структури особистісної та соціальної зрілості, що дозволило запропонувати типологію зрілості/незрілості у контексті здійснення життєвого вибору. Визначено соціально-психологічні ресурси та бар'єри здійснення життєвого вибору в період ранньої дорослості, пов'язані з параметрами соціально-психологічної адаптації, індикаторами взаємодії з соціальним оточенням, параметрами внутрішньої/зовнішньої мотиваційної орієнтації, базовими потребами, показ-

никами допитливості, відповідальності особистості, параметрами її самоставлення, як усвідомлюваними, так і імпліцитними, мотиваційної індукції і життєвих орієнтацій.

5. Розроблено та апробовано багаторівневу соціально-психологічну програму оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості, яка складалася з мотиваційно-діагностичного, корекційно-розвивального та аналітико-моніторингового етапів із застосуванням методів і технік екзистенціальної, когнітивної, поведінкової корекції, терапії творчим самовираженням та ін.

Проведена у межах програми корекційно-розвивальна робота позитивно вплинула на смислову сферу учасників. Встановлена значна позитивна динаміка показників за субшкалами смисложиттєвих орієнтацій, що свідчить про підвищення осмислення життя, появу цілей в житті, впевненості у досягненні поставлених цілей; сприятливе емоційне сприйняття життєвого процесу в цілому. Зміни смислової сфери особистості в період ранньої дорослості позитивно вплинули на її ціннісну сферу, що виразилося, зокрема, у підвищенні цінності досягнень, і вказувало на зростання значущості суспільного визнання, успіху у житті, своєї компетентності, цілеспрямованості та сприяло оптимізації процесу життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні психологічних чинників і механізмів процесу життєвого вибору особистості на різних етапах її онтогенетичного розвитку. Важливим напрямком подальших досліджень вбачається вивчення особливостей динаміки та шляхів соціально-психологічної допомоги з підтримки становлення готовності до здійснення життєвого вибору і підвищення ефективності цього процесу у осіб, які перебувають в умовах ресоціалізації/реадаптації, у осіб з інвалідністю та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабатіна С.І. Особливості побудови та змісту життєвої стратегії особистості юнацького віку / С.І. Бабатіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(38). – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 29 – 39.
2. Балл Г.О. Життєстійкість як внутрішній ресурс оволодіння складними ситуаціями / Г.О. Балл // Матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19-20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 9 – 13.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) : наук. вид. / Г.О. Балл. – Житомир : Волинь ; Рута, 2008. – 232 с.
4. Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г.О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 3 – 13.
5. Блинова О.Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : монографія [Текст] / від. ред. О.Є. Блинова. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський, 2018. – С. 6 – 29.
6. Бондарчук О.І. Суб'єктивне благополуччя як індикатор успішного життєвого шляху / О.І. Бондарчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(47). – Т. 3. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 37 – 47.
7. Борисюк А.С. Особистість в умовах кризи: соціально-психологічний вимір та засоби корекції : монографія / ред. А.С. Борисюк. – Чернівці : Технодрук, 2018. – 180 с.

8. Боришевський М.Й. Психологічні детермінанти особистісної саморегуляції поведінки / М.Й. Боришевський // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Х. : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 516 – 527.

9. Бохонкова Ю.О. Психологічний аналіз різновидів ситуацій життєвих змін у зв'язку зі ступенем їх впливу на діяльність людини / Ю.О. Бохонкова та ін. // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2015. – Т. IX. – Вип. 7. – С. 35 – 42.

10. Бохонкова Ю.О. Психологія випереджальної стратегії особистості в ситуації життєвих змін: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.05 / Юлія Олександрівна Бохонкова. – К., 2013. – 478 с.

11. Бочелюк В.Й. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві : монографія / Під ред. В.Й. Бочелюка. – [2-е вид. перероб. і доп.]. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – 280 с.

12. Боярин Л.В. Аналіз психотерапевтичної практики вітчизняних та зарубіжних науковців щодо соціально-психологічної дезадаптації молоді / Л.В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – № 1(33). – С. 98 – 103.

13. Булах І.С. Конструктивна дилема психологічних механізмів захисту на адаптивні та неадаптивні [Текст] / І.С. Булах, Т.В. Кириченко // Психологія : зб. наук. праць. – Вип. 2. – 1998. – С. 38 – 43.

14. Бушанський В.В. Рефлексивна структура ідентичності / В.В. Бушанський // Politikus ; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. – 2015. – № 2. – С. 113 – 117.

15. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування / С.В. Васьківська. – К. : Ніка-центр, 2011. – 424 с.

16. Васютинський В.О. Інтеракційні виміри особистісного і соціетального буття / В.О. Васютинський // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). – С. 8 – 19.

17. Ващенко І.В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз / І.В. Ващенко, О.І. Власова, І.В. Данилюк, В.Л. Щербина // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – Ч. 1. – С. 116 – 127.

18. Ващенко І.В. Психологічні технології професійного самозбереження особистості та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій / І.В. Ващенко, Н.Є. Завацька // Розвиток особистості в різних умовах соціалізації : монографія / за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. – ТК. : Видавничий Дім «Слово», 2016. – С. 405 – 421.

19. Вінс В. Психологія свідомого вибору українцями членства в європейському союзі / В. Вінс // Humanitarium. – 2018. – Т. 40. – Вип. 1. – С. 15 – 22.

20. Вірна Ж.П. Формування особистісного простору: оцінка, тенденції і закономірності / Ж.П. Вірна, В.В. Коширець // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(36). – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 75 – 94.

21. Гарькавець С.О. Проблема соціальних конфліктів, психологічні наслідки та шляхи подолання / С.О. Гарькавець, К.О. Полукетова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 110 – 118.

22. Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості / Є.В. Гейко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 3 (41). – С. 6 – 15.

23. Гордієнко Н.В. Особливості розвитку психологічної компетентності / Н.В. Гордієнко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(47). – Т. 3. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 47 – 56.

24. Гошовський Я.О. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення / Я.О. Гошовський, Д.Т. Гошовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 3(38). – С. 134 – 142.

25. Груб'як О.М. Психологічне благополуччя особистості у період ранньої дорослості: дис. ...к. психол. наук : 19.00.07 / Оксана Михайлівна Груб'як. – К., 2016. – 219 с.

26. Гулько Г.А. Психологічні чинники актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.01 / Ганна Олександрівна Гулько. – К., 2017. – 249 с.

27. Данилюк І.В. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості : монографія / І.В. Данилюк та ін. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.

28. Дворніченко Л.Л. Справедливість як фундаментальна вимога адаптації особистості до критичних ситуацій життя / Л.Л. Дворніченко // Матеріали І міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19-20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 27 – 30.

29. Євдокимова Н.О. Дорога змін: ефективне спілкування у кризових умовах життя / Н.О. Євдокимова, В.Л. Зливков, С.О. Лукомська. – Миколаїв : Іліон, 2016. – 180 с.

30. Життєві кризи особистості / [за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова]. – К. : ІЗМН, 1998. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 356 с.

31. Журба А.М. Втрата працездатності в період ранньої дорослості та її наслідки / А.М. Журба // Психологічні засади подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності : монографія / А.М. Журба. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – С. 141 – 162.

32. Журба А.М. Психологічна допомога молоді при адаптаційних розладах та відхиленнях у поведінці / А.М. Журба, Н.Є. Завацька, І.В. Ващенко, І.В. Кочубей, А.Є. Яцура // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т. 1. – С. 160 – 169.

33. Завацька Н.Є. До питання оцінки ефективності соціальної адаптації особистості в період суспільних трансформацій / Н.Є. Завацька, М.В. Тоба, І.Є. Жигаренко, Ю.В. Сербін // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – Т.3. – С. 77 – 85.

34. Завацький В.Ю. Аналіз взаємозв'язку адаптаційного потенціалу особистості та її життєвої антиципації / В.Ю. Завацький // Матеріали XV наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства», 16-17 лист. 2018 р., м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 94 – 96.

35. Завацький В.Ю. Особливості опанувальної поведінки молоді та її здатність до антиципації у посттравматичній ситуації / В.Ю. Завацький, Н.Є. Завацька, Л.В. Спицька // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. – Серія : Психологія. – Одеса : Вид-во Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К.Д. Ушинського, 2017. – Вип. 7. – С. 136 – 142.

36. Захарчук Т.П. Метод вільного опису у дослідженні уявлень молоді про своє майбутнє подружнє життя / Т.П. Захарчук // Психологія. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 260 – 267.

37. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

38. Коваленко А.Б. Проблема розуміння в працях українських психологів / А.Б. Коваленко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(36). – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 190 – 199.

39. Ковальчук З.Я. Вплив соціально-психологічних чинників на самореалізацію особистості в освітньому середовищі закладу вищої освіти / З.Я. Ковальчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 3(50). – Т. 2 – С. 41 – 52.

40. Ковальчук З.Я. Психологічний аналіз впливу тренінгу на деякі особистісні характеристики через призму оптимізації життєвого вибору молоді і педагогічної взаємодії / З.Я. Ковальчук // Зб. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – Серія : Психологічні науки. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2017. – С. 96 – 109.

41. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічний аналіз становлення особистості в умовах сучасних змін / З.Я. Ковальчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3(47). – Т. 2. – С. 41 – 48.

42. Комар Т.В. Психологічні передумови становлення та корекції особистісної зрілості / Т.В. Комар // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – Т. IV., Вип. 11. – С. 108 – 122.

43. Комар Т.В. Соціальна зрілість особистості як чинник її становлення / Т.В. Комар // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка ; Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 200 – 211.

44. Кононенко А.О. Індивідуальна соціальна ситуація розвитку особистості та її антиципація в умовах змін життєдіяльності / А.О. Кононенко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 3 (47). – Т. 3. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 142 – 147.

45. Кононенко О.І. Соціально-психологічні основи розвитку перфекціонізму особистості: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.05 / Оксана Іванівна Кононенко. – Сєверодонецьк, 2017. – 464 с.

46. Корольчук М.С. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я / М.С Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна / Заг. ред. М.С. Корольчука. – К. : Фірма «ІНКОС», 2002. – 272 с.

47. Крутько С.В. Психологічні особливості життєвих стратегій особистості / С.В. Крутько, М.А. Крюкова // Вісник Одеського нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. – Серія : Психологія. – Одеса : ОНУ, 2011. – Т.16, Вип 7. – С. 126 – 132.

48. Кузікова С.Б. Основи психокорекції / С.Б. Кузікова. – К. : Академ-видав, 2012. – 320 с.

49. Кузікова С.Б. Стагнація самозмінювання як механізм кризоутворення на життєвому шляху особистості / С.Б. Кузікова // Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 18-19 лют. 2016 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С. 58 – 63.

50. Кухта М. «Життєві стратегії»: поняття та особливості формування / М. Кухта // Соціальні виміри суспільства. – К. : ІС НАНУ, 2011. – № 3 (14). – С. 76 – 88.

51. Лушин П.В. Психологія особистісного змінювання: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.01 / Павло Володимирович Лушин. – К., 2003. – 383 с.

52. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

53. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2-х т.] / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т. 2. : Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. – К. : Форум, 2002. – 335 с.

54. Мілютіна К.Л. Траєкторії життєвого шляху особистості у динамічному середовищі : монографія / К.Л. Мілютіна. – Ніжин : ТОВ Аспектполіграф, 2012. – 298 с.

55. Міщенко Н.В. Соціально-психологічна програма системної соціальної підтримки осіб з кризовими станами в умовах життєвих змін / Н.В. Міщенко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 2(46). – С. 203 – 209.

56. Мовлян Г.М. Сутність естетичної свідомості студентської молоді / Г.М. Мовлян // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – Вип. 5 (58). – С. 140 – 148.

57. Найдьонова Л.А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підручник / Л.А. Найдьонова ; Національна академія педагогічних наук України ; Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 244 с.

58. Наративні психотехнології / Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, О.М. Шиловська, С.Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – 160 с.

59. Новицька Л.В. Проблематика самореалізації та самопрезентації особистості у вітчизняних наукових дослідженнях / Л.В. Новицька // Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві : [монографія] / В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька, А.О. Кононенко, Л.В. Новицька. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 33 – 47.

60. Орап М.О. Наративні технології у подоланні критичних ситуацій життя / М.О. Орап // Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 18-19 лют. 2016 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С. 279 – 282.

61. Основи соціальної психології / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко та ін. ; за ред. М.М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.

62. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [за ред. Т.М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.

63. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / За ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – 540 с.

64. Павелків Р.В. Вікова психологія / Р.В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.

65. Панок В.Г. Психоконсультативні стратегії діяльності практичного психолога системи освіти / В.Г. Панок, Я.В. Чаплак, Д.Д. Романовська ; за наук. ред. В.Г. Панка. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 232 с.

66. Пілецька Л.С. Копінг-поведінка як важливий особистісний ресурс подолання криз неповнолітніх / Л.С. Пілецька // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного

університету ім. В. Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3(47). – Т. 1. – С. 218 – 224.

67. Побокіна Г.М. Актуалізація адаптивного потенціалу молоді в умовах інтенсивних соціальних змін / Г.М. Побокіна, Т.М. Бучко // Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний вимір», 5-6 груд. 2019 р., м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – С. 166 – 168.

68. Побокіна Г.М. Вплив індивідуального досвіду на розв'язання мисленнєвих завдань студентами вищого навчального закладу / Г.М. Побокіна // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний вимір», 24-25 лист. 2016 р., м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 169 – 171.

69. Побокіна Г.М. Емоційне вигорання в сім'ї як чинник неконструктивних життєвих стратегій подружжя / Г.М. Побокіна, Л.С. Пілецька // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 2 (46). – С. 224 – 231.

70. Побокіна Г.М. Корекція життєвого вибору особистості у період ранньої дорослості / Г.М. Побокіна // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм», 24-25 груд. 2014 р., м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – С. 150 – 152.

71. Побокіна Г.М. Криза втрати працездатності та її вплив на виникнення особистісних деструкцій / Г.М. Побокіна // Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності : [монографія] / І.Є. Жигаренко, В.Ю. Завацький,

Ю.А. Завацький, Г.М. Побокіна та ін. – К. : ПВТП «LAT&K», 2019. – С. 7 – 30.

72. Побокіна Г.М. Особливості здійснення вибору та його вплив на життєдіяльність особистості в період ранньої дорослості / Г.М. Побокіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східно-українського національного університету імені Володимира Даля. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – № 2 (52). – С. 225 – 233.

73. Побокіна Г.М. Психологічні особливості реалізації комплексної програми корекції життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості в умовах освітнього процесу / Г.М. Побокіна // Матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. «Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті», 20 жовт. 2017 р., м. Чернівці. – Чернівці : ІППОЧО, 2017. – С. 94 – 96.

74. Побокіна Г.М. Реабілітація осіб, які постраждали в наслідок військового конфлікту / Г.М. Побокіна, Т.Є. Лігус // Матеріали XV наук.-практ. конф. з проблем вищої освіти з міжнар. участю «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства», 16-17 лист. 2018 р., м. Сєвєродонецьк. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 159 – 162.

75. Побокіна Г.М. Рефлексія життєвого вибору особистості у віці ранньої дорослості в умовах інституціональних перетворень в суспільстві / Г.М. Побокіна // Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність», 11-13 верес. 2015 р., м. Мелітополь / за заг. ред. А.А. Ткача, М.М. Радєвої. – Мелітополь : МІДМУ «КПУ», 2015. – С. 143 – 145.

76. Побокіна Г.М. Соціально-вікові періоди онтогенезу у становленні особистості / Г.М. Побокіна // Соціально-психологічні засади становлення та розвитку обдарованої особистості в сучасному соціумі : [монографія] / Н.Є. Завацька, Ю.І. Ахтирська, Ю.А. Завацький, Г.М. Побокіна та ін. – К. : ПВТП «LAT&K», 2019. – С. 67 – 92.

77. Побокіна Г.М. Соціально-психологічна специфіка життєвого вибору в період ранньої дорослості / Г.М. Побокіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – № 1 (51). – С. 178 – 185.

78. Побокіна Г.М. Соціально-психологічна структура професійної діяльності фахівців соціономічного профілю / Г.М. Побокіна, Є.В. Каширіна, О.О. Бровендер // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т. 2. – С. 31 – 41.

79. Побокіна Г.М. Соціально-психологічні особливості формування життєвого вибору у віці ранньої дорослості / Г.М. Побокіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. IX, Вип. 13. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2020. – С. 197 – 203.

80. Побокіна Г.М. Сучасні соціально-економічні та соціально-психологічні підходи до вивчення проблеми безробіття / Г.М. Побокіна // Професійна реадаптація безробітних: соціально-психологічний вимір : [монографія] / Н.Є. Завацька, І.Є. Жигаренко, Г.М. Побокіна та ін. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 37 – 85.

81. Попович І.С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості : монографія / І.С. Попович. – Херсон : ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.

82. Савченко О.В. Психологія рефлексивної компетентності особистості: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.01 / Олена Вячеславівна Савченко. – К., 2017. – 518 с.

83. Савчин І.М. Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності / І.М. Савчин // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 214 – 219.

84. Семиченко В.А. Психологія соціальних відносин / В.А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1999. – 168 с.

85. Сердюк О.О. Особливості формування стресостійкості особистості у надзвичайних ситуаціях / О.О. Сердюк, П.О. Сухаревський // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії», 7-8 верес. 2018 р., м. Харків. – Х. : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. – С. 106 – 108.

86. Слюсаревський М.М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М.М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 109 – 127.

87. Сохань Л.В. Подієва картина життєвого ареалу особистості в умовах глобалізації / Л.В. Сохань // Соціальний ареал життя особистості. – К. : ІС НАНУ, 2005. – С. 106 – 123.

88. Сохань Л.В. Соціально-психологічна аура особистості: цивілізаційний вимір / Л.В. Сохань // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 428 – 437.

89. Татенко В.О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину / В.О. Татенко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 60 – 72.

90. Титаренко Т.М. Вікова динаміка особистісної дисгармонії / Т.М. Титаренко // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 9. – С. 67 – 75.

91. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

92. Титаренко Т.М. Кризове психологічне консультування / Т.М. Титаренко. – К. : Главник, 2004. – 200 с.

93. Траверсе Т.М. Психологія політичного мислення : монографія / Т.М. Траверсе. – К. : Парлам. вид-во, 2015. – 416 с.

94. Турбан В.В. Психологія етичної свідомості : монографія / В.В. Турбан. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 372 с.

95. Турбан В.В. Соціально-психологічні особливості самообмеження особистості в умовах професійної кризи: автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05 / Віталія Віталіївна Турбан. – Сєверодонецьк, 2018. – 20 с.

96. Українець Л.П. Соціально-психологічні особливості самообмеження особистості у період ранньої дорослості: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Людмила Петрівна Українець. – Сєверодонецьк, 2019. – 285 с.

97. Фінів О.Я. Феномен особистісної безпеки та його кореляція із психозахистом / О.Я. Фінів // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(38). – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 414 – 422.

98. Хазратова Н. Потреба у власності як соціально-психологічний феномен / Н. Хазратова, М. Луценко // Психологія особистості. – 2011. – № 1. – С. 17 – 21.

99. Чепелева Н.В. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / Н.В. Чепелева (ред.). – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.

100. Чепурко Г. Культурна ментальність цивілізаційного вибору / Г. Чепурко // Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. – Вип. 2(16). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 31 – 39.

101. Чернобровкін В.М. Розвиток особистісної свободи як цільовий вектор діяльності психолога у сфері психологічної допомоги / В.М. Чернобровкін, В.А. Чернобровкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 12 : Психологічні науки : науч. изд. – К. : НПУ, 2009. – Вип. 26 (50), Ч. 1. – С. 142 – 148.

102. Чернобровкіна В.А. Автономність особистості у контексті проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов психічного розвитку / В.А. Чернобровкіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; за ред. С.Д. Максименка. – К., 2003. – Т. 5, Ч. 5. – С. 314 – 318.

103. Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи у дорослому віці: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.07 / Віра Андріївна Чернобровкіна. – К., 2012. – 425 с.

104. Шевяков О.В. Профілактика та корекція негативних функціональних станів / О.В. Шевяков, А.І. Тарасенко // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Т. 1, Вип. 42. – С. 98 – 102.

105. Шестопалова К. Психологічні механізми взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності особистості / К. Шестопалова // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 120 – 127.

106. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель, опитувальник, тренінг : монографія / О.С. Штепа. – Львів : Видав. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 210 с.

107. Штепа О.С. Трансформація особистості у тренінгах особистісного зростання та способи її вимірювання / О.С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота. – № 1. – 2005. – С. 53 – 57.

108. Щербан Т.Д. Феноменологія навчального спілкування: базові концептуальні положення / Т.Д. Щербан // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – Т. 1. – С. 5 – 16.

109. Щербина Л.Ф. Метатеоретичне мислення психотерапевта: модель, дослідження, програма розвитку : монографія / Л.Ф. Щербина. – К. : Геопринт, 2012. – 283 с.

110. Яценко Т.С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика / Т.С. Яценко. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2002. – 792 с.

111. Amabile T.M. The Work Preference Inventory: Assessing Intrinsic and Extrinsic Motivational Orientations / T.M. Amabile, K.G. Hill, B.A. Hennessey, E.M. Tighe // Journ. of Personality and Social Psychology. – 1994. – V. 66 (5). – P. 950 – 967.

112. Assor A. Identified versus introjected-approach and introjected-avoidance motivations: The limited benefits of self-worth strivings / A. Assor, M. Vansteenkist, A. Kaplan // *Journ. of Educational Psychology*. – 2009. – V. 101 (2). – P. 482 – 497.

113. Bronfenbrenner U. The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. – Cambridge MA : Harvard university press, 1979. – 352 p.

114. Brown T.A. Confirmatory factor analysis for applied research / T.A. Brown. – N.-Y. : Guilford, 2006. – 252 p.

115. Cohen J. Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences / J. Cohen ; 2nd Ed. – Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 300 p.

116. Deci E.L. Facilitating optimal motivation. and psychological well-being across life's domains / E.L. Deci, R.M. Ryan // *Canadian Psychology*. – 2008. – V. 49. – P. 14 – 23.

117. Deci E.L. Need satisfaction, motivation and well-being in the work organizations of a former eastern bloc country / E.L. Deci, R.M. Ryan, M. Gagne, D.R. Leone, J. Usunov, B.P. Kornazheva // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2001. – V. 27. – P. 930 – 942.

118. Folkman S. Coping as a mediator of emotion / S. Folkman, R.S. Lazarus // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – Vol. 54. – P. 466 – 475.

119. Gottfried A.E. Academic intrinsic motivation / A.E. Gottfried // *Journal of Educational psychology*. – 1990. – V. 82. – P. 525 – 538.

120. Guay F. On the assessment of situational intrinsic and extrinsic motivation: The Situational Motivation Scale (SIMS) / F. Guay, R.J. Vallerand, C.M. Blanchard // *Motivation and Emotion*. – 2000. – V. 24. – P. 175 – 213.

121. Harter S. A new self-report scale of intrinsic versus extrinsic orientation in the classroom: Motivational and informational components / S. Harter // *Developmental psychology*. – 1981. – V. 17. – P. 300 – 312.

122. Kashdan T.B. Curiosity and exploration: Facilitating positive subjective experiences and personal growth opportunities / T.B. Kashdan, P. Rose,

F.D. Fincham // *Journ. of Personality Assessment.* – 2004. – V. 82. – P. 291 – 305.

123. Kovalchuk Z.Ya. Reflexive activities of individual in crisis society / Z.Ya. Kovalchuk // *Наука і освіта : наук.-практ. журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.* – № 11. – 2016. – С. 71 – 78.

124. Kusurkar R. Validity evidence for the measurement of the strength of motivation / R. Kusurkar, G. Croiset, C. Kruitwagen // *Adv. in Health Sci. Educ. Theory Pract.* – 2011. – V. 16 (2). – P. 183 – 195.

125. May R. Psychology and the human dilemma / R. May. – N.-Y. : W.W. Norton, 1991. – 356 p.

126. Michael R. T. Sex in America: a Definitive Survey / G.H. Mead. – Boston: Little Brown, 1994. – 300 p.

127. Miller G. The Mating Mind. How Sexual Choice Shaped the Evolution of Human Nature / G. Miller. – N.-Y. : First functor books edition, 2001. – 462 p.

128. Oyserman D. Self-Concept and Identity / D. Oyserman // *The Blackwell Handbook of Social Psychology. Intraindividual Processes* / A. Tesser, N. Schwarz. – L. : Blackwell Publishings, 2003. – P. 499 – 517.

129. Pobokina G.M. Features of life strategies of the personality in the gender dimension / G.M. Pobokina // *Матеріали XIV наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства»*, 10 квіт. 2020 р., м. Сєвєродонецьк. – Сєвєродонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. – С. 188 – 191.

130. Pobokina G.M. Psychology of gift and peculiarities of business communicative culture of personality / G.M. Pobokina, N.Ye. Zavatska, U.B. Mykhaylyshyn, O.O. Brovender // *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* – Сєвєродонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. – № 3 (50). – Т. 3. – С. 84 – 96.

131. Richardson M. Psychological correlates of university students' academic performance: a systematic review and meta-analysis / M. Richardson, C. Abraham, R. Bond // *Psychological bulletin*. – 2012. – V. 138 (2). – P. 353 – 387.

132. Ryan R.M. Perceived locus of causality and internalization: Examining reasons for acting in two domains / R.M. Ryan, J.P. Connell // *Journ. of Personality and Social Psychology*. – 1989. – V. 57. – P. 749 – 761.

133. Ryan R. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being / R.M. Ryan, E. Deci // *American Psychologist*. – 2000. – V. 55. – P. 68 – 78.

134. Steinberg L.E. Maturity of judgment in adolescence / L.E. Steinberg // *Law and Human Behavior*. – 1996. – № 3. – P. 249 – 272.

135. Strenze T. Intelligence and socioeconomic success: A metaanalytic review of longitudinal research / T. Strenze // *Intelligence*. – 2007. – V. 35. – P. 401 – 426.

136. Vallerand R.J. The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic and amotivation in education / R.J. Vallerand, L.G. Pelletier, M.R. Brière, C. Sénécal, E.F. Vallières // *Educational and Psychological Measurement*. – 1992. – V. 52. – P. 1003 – 1017.

137. Zhurba A.N. Psychological resources of social and professional mobile identity through the prism of personal choice / L.S. Piletska, Yu.A. Zavatskyi, A.N. Zhurba // *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. – Сєвєродонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. – № 1 (47). – С. 220 – 228.

Наукове видання

**Завацька Наталія Євгенівна
Побокіна Галина Миколаївна
Турбан Вікторія Вікторівна
Гейко Євгенія Вікторівна
Лукашов Олександр Олександрович**

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ ОСОБИСТОСТІ
В ПЕРІОД РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ**

Монографія

Оригінал-макет *І.Є. Жигаренко*

Підписано до друку 28.02.2023 р.
Формат 60×84/16 Папір типограф. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,6 Обл.-вид. арк. 15,4
Тираж 300 прим. Вид. № 75. Замов № _____. Ціна договірна.
Видавництво Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
Свідectво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003
Адреса видавництва: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.
e-mail: uni.snu.edu@gmail.com; <http://www.snu.lg.ua>